

みんなくりポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХ зууны Монголчууд /2/ :
Социалист Монголын улс
төрийн амьдрал

メタデータ	言語: ru 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン, 小長谷, 有紀 メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001396

Юмжаагийн Аюуш

1 Унасан газар, угаасан ус минь.	6 Гадаад худалдаа бол миний мэргэжил.
2 Ахтайгаа уулзсан минь.	7 Би Гадаад худалдааны яамны орлогч сайд болов.
3 Би хотын хүн боллоо.	8 Манайх.
4 Москвад.	9 Бэргэн эгч А.И. Филатова.
5 “Хоршоодын холбоо” – нд.	

1 Унасан газар, угаасан ус минь.

Коногая Юүки (цаашид **КЮ**): Тантай уулзаж байгаадаа би их баяртай байна. Энэ удаагийнхаа ярилцлагыг таны бага насны дурсамжаас эхэлбэл ямар вэ? Та хэдэн онд, хаана төрсөн, өөрийн аав ээж, ах, эгч, дүү нарын тухай бидэнд ярьж өгнө үү?

Юмжаагийн Аюуш (цаашид **ЮА**): За тэгье. Би 1926 онд одоогийн Увс аймгийн Давст суманд төрсөн хүн. Манай гэр өвөлжөөн дээрээ байхад би төрсөн юм гэнэ билээ. Би ээжээсээ ихэр төрсөн юм гэнэ билээ. Миний ихрийн өрөөсөн нь төрснийхөө дараа нэг хоноод нас барсан юм гэнэ билээ. Манай ээж бол арван хоёр удаа төрсөн юм. Би арван нэгдэх хүүхэд нь юм.

Манайхан хавар ууландаа жаахан өгсөж хаваржаандаа буугаад, тариагаа тарьчихаад, зусландаа гардаг байсан юм. Заримдаа бид Увс нуурын хөвөөгөөр хаварждаг байлаа. Манай зуслангийн газар уулан дээр байна шүү дээ. Зуны цагт нам дор газар ялаа ихтэй, халуун учир манайхан дандаа ууландаа гарч зусдаг байсан юм. Манай зусланд Хандгайтын голоор дээшээ өгсөж очдог юм. Манай зуслан бол зуны цагт их сайхан сэрүүхэн, өвс ногооны гарц сайтай газар юм л даа.

Их Тагнын уулнаас олон гол эх авдаг юм. Тэдний хоёр сайхан гол нь манай сумын нутаг дээгүүр өнгөрдөг юм. Нэг нь Хандгайтын гол, нөгөө нь Тарханын гол юм.

Манай нутгийн уулнууд давс ихтэй юм. Жамц давс шүү дээ. Манай тэндхийн бүх ууланд давс байдаг юм. Маш их давстай “Давст уул” гэж сайхан уул байдаг юм. 1966 онд Монгол, Зөвлөлтийн засгийн газар хооронд хилийн тухай гэрээ байгуулагдсан юм. Энэ гэрээгээр тэр уулын нэг хэсэг нь ЗХУ-ын нутаг болчихсон юм. Наад талын хэсэг нь манайдаа байгаа юм. Оросууд өөртөө орсон талаас нь давс авдаг болсон юм. Манайхан ч наад талын хэсгээс нь урьдын адил давс авсаар л байгаа юм.

Бид нар очоод газрыг нь жаахан ухаад, сүхээр цохиход том дөрвөлжин хэлбэртэй давс хагарч ирдэг юм. Манайхан ингэж авсан давсаа бүтэн жил хэрэглэдэг байлаа шүү дээ. Маш сайн чанарын давс байдаг юм.

КЮ: Танайх ямар тариа тарьдаг байв даа?

ЮА: “Ячмень” гэж оросоор нэрлэдэг тариа юм шүү дээ. Энэ бол улаан арвай юм. Айл бүрийн тариа тарьдаг талбай нь том, жижиг янз бүр л байна шүү дээ. Нэг газарт ойрхон, ойрхон олон айлын тариан талбай байдаг юм. Хавар тариагаа тарьчихаад, зусландаа гарсны дараа хорь хоног тутамд айлууд ээлжээр ирж, талбайгаа усалдаг байлаа. Тариан талбай руугаа усалгааны шуудуу татсан байдаг юм. Тэр шуудууг нь ариг гэж нэрлэдэг юм.

Тэр үед айл бүр тээрмийн чулуутай байлаа. Тэр бол дугуй хэлбэртэй хоёр чулуу юм. Тэр хоёр чулууг давхарлаж тавиад, дээд талын чулууг нь эргүүлээд байдаг юм. Хоёр чулууныхаа хооронд нь тариагаа хийнэ шүү дээ. Ингэж гурил хийдэг юм. Сайхан гурил гарна шүү дээ. Манайх голдуу тариа тарьж амьдардаг айл байлаа. Мал бол байсан л даа. Малын хажуугаар тариа тарьж амьдардаг байлаа. Ганцхан манайх ч биш манай нутгийн айлууд голдуу л тариа тарьж амьдарч байсан юм. Манай сумын зэргэлдээ байдаг Сагил сумынхан бас л тариа тарьж амьдардаг байлаа.

КЮ: Танайх олон малтай байсан уу?

ЮА: Манайх хонь ямаа зуун тавь орчим, үнээ 4-5, тэгээд 3-4 шартай айл байсан юм. Манай нутагт айлууд гэрийнхээ эд хогшлыг шар үхэрт ачаад, түүнийг сул тавьж туугаад явдаг юм. Энэ аргыг чинь “сул ачих” гэдэг юм. Шар үхэр цөөнтэй айл бол өөр айлаас нэг, хоёр шар үхрийг нь гуйж авдаг байсан юм. Олон хүүхэдтэй айлын амьдрал бол ядуувтар байна шүү дээ. Тийм айл өөр айлаас шар үхэр авч хэрэглэх нь элбэг байсан юм. Олон малтай баян айлууд манай нутагт нилээд байсан юм.

Тариаг баян айл ч тарина, ядуувтар айл ч тарьдаг л байлаа. Айл бүгд л тариатай байлаа шүү дээ. Хавар тариа тарих, намар тариа хураахад хийх ажил их байдаг юм. Ийм үед манай нутгийнхан бие биендээ сайн дураараа тусалдаг юм. Нутгийн хүмүүс ирж ажилд нь туслах үед тэр айл ямаа, эсвэл хонь төхөөрч, сайхан хоол хийж, тэднийг дайлдаг уламжлалтай юм.

Манай нутагт тарьсан тариагаа гар аргаар хадаж авдаг юм. Тэгээд түүнийг хэсэг хэсгээр нь бөөгнүүлж тавиад байдаг юм. Ингэж хураасан тариагаа хатаадаг юм. Тариа хатсаны дараа түүнийг цайруулах ажил эхэлнэ. Тариа цайруулдаг тусгай газар байдаг юм. Цайруулсан тариагаа

бас хэсэг хэсгээр нь овоолдог юм. Тэгээд түүнийг салхи ихтэй үед хүрэээр бага багаар өөд нь цацаад, буцааж овоолно. Ингэж тариагаа хатсан өвс, хогноос нь цэвэрлэдэг юм.

Манай нутгийн баруун талаар оршин суудаг урианхай нар дөрвөд хэлээр сайн ярьдаг юм. Тэд нар бас тариа тарьдаг байлаа. Тэд нар манай нутагт ирээд, айлуудаар ороод шимийн архи уугаад буцдаг байлаа. Тэд нарын амьдрал манайхаас онцын ялгаа байхгүй л дээ. Ер нь ижил шүү дээ. Тэд нар өөрсдөө бас тогоо нэрж шимийн архи хийнэ шүү дээ. Ааруул бас хийнэ. Гэхдээ урианхай нар манай нутгийн ардуудыг бодвол мал багатай байсан юм.

Манай сум бол засаг захиргааны хуучин хуваариар Дөрвөд Далай хан аймгийн Зоригт хааны хошуу юм. Миний эцэг тэгж ярьдаг байсан юм. Уг нь бол дөрвөд зон одоогийн Сэлэнгэ аймгийн Хиагт хавиар нутаглаж байсан юм шиг байгаа юм. Би сайн мэдэхгүй л дээ. Тэгээд Дөрвөд далай хаан тэднийг нүүлгэж Увс нуурын хойд талаар нутаглуулсан юм гэнэ билээ. Тэнд тариа ногоо тариалах боломж сайтай байсан учир дөрвөд зоныг нүүлгэсэн юм шиг байгаа юм. Дөрвөд зон хуучин нутагтаа байхдаа бас тариа ногоо тарьж байсан байж магадгүй. Дөрвөд зон тийшээ чухам хэдийд нүүж ирснийг би мэдэхгүй л дээ. Бараг зуу гаран жилийн өмнө нүүсэн байж магадгүй.

Манай ээж ах, дүү гурвуулаа юм. Манай ээж хамгийн том эгч нь юм. Түүний дараачийн эрэгтэй дүүг нь Чимэдцэрэн, хамгийн бага охин дүүг нь Дэвээ гэдэг байсан юм. Манай ээжийн дүү нар нь манайхтай ойрхон нутаглаж явдаг байсан юм. Чимэдцэрэнгийнх ганцхан хүүхэдтэй айл байсан юм. Тэднийх миний дээд талын ахыг өргөж авсан юм. Манайх ах дүү олуулаа шүү дээ.

1920-оод оны сүүлчээр баян чинээлэг хүмүүсийн хөрөнгийг хураасан шүү дээ. Тэр үед миний ээжийн дүү Чимэдцэрэнг баривчилсан юм. Тэднийх олон малтай баян айл байсан учир баривчилсан гэдэг юм. Түүнийг “Улаангомьн шорон”-д хорьж байсан юм билээ. Тэгээд Улаангомьн ойролцоо газар буудаж алсан байгаа юм. Тэдний бүх малыг нь хураагаад авчихсан юм. Түүнээс хойш Чимэдцэрэн ахын сүүлчийн эхнэр нь нас барсан юм. Ингээд манайхаас өргөж авсан миний ах гэртээ эргээд ирж байсан юм. Тэгээд тэр хэдэн жилийн дараа цэргийн албанд татагдсан юм. Цэргээс халагдсаны дараа Улаанбаатарт амьдарч байгаад саяхан нас барлаа.

Миний аав бол бас ах, дүү гурвуулаа юм. Тэр дээрээ нэг эгчтэй, доороо нэг дүүтэй хүн. Тэд нар бүгд нутагтаа малаа маллаад амьдарч явлаа. Манай нутагт олон хүүхэдтэй айл бол өөрийн хүүхдийг өөр айлд өргүүлэх явдал нилээд байсан юм. Өөрийн ах, дүү төрөл садангийн айлдаа

голдуу хүүхдээ өргүүлдэг байлаа. Цөөхөн хүүхэдтэй айл л өөр айлаас хүүхэд өргөж авна шүү дээ. Ах, дүү төрөл садангийн холбоо байхгүй ч гэсэн хүүхдийг нь өргөж авах хүсэлтэй айл байвал өргүүлчихдэг юм.

Би өөрийн ах Цэдэнбалыг ерөөсөө мэддэггүй байлаа шүү дээ. Тэр намайг төрж байх үед л Улаангомд бага сургуулийн хоёрдугаар ангийг төгсөөд Ховд руу явсан юм билээ. Тэнд бага сургуулийн дөрөвдүгээр анги төгссөн юм билээ. Тэндээс Улаанбаатарт сургуульд явжээ. Түүнийг Улаанбаатарт ирэхэд нь өөр аймгаас ирсэн олон хүүхэдтэй хамтаар шууд л Орос улсад сургуульд явуулжээ. Эхлээд Улаан-Үдэд сурч байсан юм шиг байгаа юм. Тэгээд дараа нь Эрхүү хотод очсон юм байх. Тэнд их олон сургуульд сурч байсан юм шиг байгаа юм. Хүн эмнэлэгийн техникумд сурч байсан гэдэг яриа ч байдаг юм. Тэгээд Эрхүү хотод Санхүүгийн дээд сургуульд орсон юм шиг байгаа юм. Ингээд нийтдээ 10 жил орчим тэр алга болчихсон юм шүү дээ. Бидэнд захидал ч байхгүй, ямар ч хэл мэдээ ирдэггүй байлаа шүү дээ. Ахын тухай бидэнд ээж л ярьдаг байлаа.

Манай аав 1930-аад оны сүүлчээр нас барсан юм. Тэр манай сумын хөрш зэргэлдээ Сагил сум руу явж, нэг хүнээс хуучин өрөө нэхсэн юм шиг байгаа юм. Тэндээс эргэж ирээд л бие нь муудаад байсан. Тэгээд хоёр хоноод л нас барчихсан юм. Одоо бодоод байхад мухар олгой туссан юм шиг байгаа юм.

2 Ахтайгаа уулзсан минь.

КЮ: Та өөрөө хэзээ сургуульд орсон юм бэ?

ЮА: Намайг 12-13 орчим настай байхад манай сумын төв дээр нэг түр сургууль байгуулагдсан юм. Тэнд голдуу олон хүүхэдтэй айлын хүүхдүүд очиж сурдаг байлаа. Би тэнд хоёр зун очиж сурсан шиг санагдаад байна. Тэгээд монгол бичгээр бичдэг, дөрвөн аргын тоог боддог болсон юм. Тэр үед бичиг үсэг мэддэг, дөрвөн аргын тоо боддог хүмүүсийг дайчлаад мал тооллогонд явуулдаг байлаа. Би бас мал тооллогын ажилд дайчлагддаг боллоо.

Энэ үед миний ах Цэдэнбалын сураг анх удаа гарсан юм. Үүнээс өмнө түүний тухай бид нар юу ч мэддэггүй байлаа. Бид нар “Манай ах хэзээ гэртээ ирэх юм бол доо?” гээд л ярьдаг байлаа. Тэр Эрхүү хотноо дээд сургууль төгсөөд, Улаанбаатар хотод Санхүүгийн техникумын хичээлийн эрхлэгчээр томилогдсон юм байж. Манай ах тэнд хагас жил орчим ажилласан юм шиг байгаа юм. 1939 оны үед билүү дээ, би сайн санахгүй байна, манай ах бидэнд хүнээр мөнгө явуулж байсан юм. Бас “Удахгүй гэртээ харина!” гэж хүнээр хэлүүлсэн байсан юм.

Тэр үед аав нас барсан байлаа. Гэсэн ч тэр гэртээ ирээгүй юм. Дайн эхлээд ирж чадаагүй юм билээ. 1939 онд Монгол-Японы дайн эхлэхээс өмнөхөн ахыг гэнэт Монгол банкны даргаар томилсон юм байж. Дайн эхлэнгүүт манай засгийн газар дайны ар талын албыг ахад хариуцуулсан юм байж. Дайнд орж байгаа цэргүүдийг хоол хүнс, хувцас хунараар хангах ар талын бүх л ажлыг хариуцуулсан юм байна л даа.

Тэр үед Зөвлөлт Хобоот Улс (ЗХУ)-аас Монгол улсад суугаа элчин сайд В.Иванов гэдэг хүн байж. Манай ах энэ хүнтэй хамт дайны ар талын албаны ажлаар Сүхбаатар, Хэнтий, Дорнод аймгуудаар явдаг байж. Манай ах энэ аймгуудаас цэргийн хүнс авдаг байсан юм шиг байгаа юм. Цэргийн зэвсэг, техник нь ЗХУ-аас ирсэн юм болов уу даа. Бас ЗХУ-ын цэрэг ч ирсэн бололтой юм билээ. Ах тэнд жил орчим ажилласан байх. Тийм их удаагүй л юм шиг байгаа юм.

Ингээд байлдааны ажиллагаа зогсжээ. Би энэ бүгдийг хожим мэдсэн юм. Ингэж байтал Монгол Ардын Хувьсгалт Нам (МАХН)-ын 10-р их хурал хуралдсан юм билээ. Энэ хурлаар ахыг МАХН-ын Төв Хорооны (ТХ)-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгосон юм байж.

КЮ: Энэ хэдэн он бэ?

ЮА: Энэ бол 1940 он шүү дээ. Манай ах Монгол банкны захиралаар томилогдоод, дараа нь Сангийн яамны орлогч сайдаар томилогдсон юм байж. Тэгээд “Нэг удаа хөдөө ажлаар явж байгаад эргээд ирсэн чинь Сангийн яамны жинхэнэ сайдаар томилсон байсан!” гэж ах ярьдаг юм.

1940 онд МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдсоны дараа ах гэртээ ирсэн юм. Ах гэртээ эргэж ирдэг тэр өдөр би хонио хариулж явж байгаад орой хонио гэрийнхээ ойролцоо аваад иртэл манай гадаа гоё хар машинтай хүмүүс ирчихсэн байсан юм. Би ямар хүмүүс манайд ирснийг мэдээгүй тул гэртээ бараг гүйх шахам явсаар ирлээ. Гэтэл миний ах ирсэн байж. Тэр өдөр хонио хол явж хариулсан тул нилээд ядарч ирсэн байх л даа, амархан унтчихсан юм. Би ингэж анх удаа ахтайгаа уулзсан юм. Би 14 настай байсан. Би тэр үед Улаанбаатарт ирсэн бол ахтайгаа уулзах л байсан байх. Манай ах чинь арван жил ямар ч хэл, сураггүй байж байгаад гэртээ эргэж ирсэн юм шүү дээ. ЗХУ-д сурч байхдаа Улаанбаатарт ирээд бас жаахан ажил хийж байгаад буцдаг байсан юм шиг байгаа юм. Манай ээж л “Ах чинь ЗХУ-д сургуульд явсан юм шүү!” гэж ярьдаг байлаа. Бидэнд бол ямар ч захиа, хэл сураг ирдэггүй байлаа. Их эхцүү үе шүү дээ. Тэр үед шуудан, харилцаа холбоо байхгүй байлаа шүү дээ. Зөвхөн морин өртөө л ажилладаг байлаа. Морин өртөө Улаанбаатар хүртэл явж байсан юм уу? Үгүй ч юм уу? Бүү мэд Тэр үед энэ талаар мэдэх

юм огт байхгүй байлаа.

Намайг анх харахад манай ах костюмтай байсан юм. Тэр үед костюмыг “орос хувцас” гэдэг байлаа шүү дээ. Тэр үед маршал Х.Чойбалсан бас албан ажлаар баруун аймгуудаар явахаар болсон юм билээ. Ах гэртээ ирээд хоёр, гурав хонож байтал Х.Чойбалсан манай гэрт хүрээд ирлээ. Х.Чойбалсантай хамт их олон хүн явж байсан юм. Манай гадаа арваад машин ирсэн байх. Би хонио хариулаад, орой гэртээ эргэж иртэл манай гадаа эрээн майхан барьчихсан, олон машин ирчихсэн байлаа. “Маршал Х.Чойбалсан, ЗХУ-ын элчин сайд нар ирсэн!” гээд л хүмүүс ярьж байлаа. Тэд нар намайг хонио хариулахаар явсны дараахан өглөө нилээд эрт манай гадаа ирсэн юм шиг байгаа юм. Тэгээд манай багийн ардуудыг цуглуулаад МАХН-ын 10-р их хурлаас гаргасан шийдвэрийн талаар ярьж өгсөн юм билээ.

Тэд нар манай ээжид жаазанд хийсэн манай ахын нэг сайхан зургийг бэлэглэсэн юм. Маршал Х.Чойбалсан тэр зургийг манай ээжид гардуулж өгөхдөө “Та бол МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг төрүүлж өгсөн их гавъяатай хүн шүү. Танд танай хүүгийн чинь зургийг өгч байна!” гэж хэлсэн юм. Тэд нартай хамт манай гэрт манай аймгийн дарга ирсэн юм. Х.Чойбалсантай хамт манайд ирсэн олон хүмүүс өглөө намайг босоход бүгд явчихсан байлаа.

КЮ: Та ахтайгаа анх удаа уулзаад юу ярих даа?

ЮА: Үгүй, үгүй би юм яриагүй шүү. Би тэр үед хүүхэд байлаа шүү дээ. Юугаа ч ярих юм билээ дээ. Би чинь тэр үед хонь хариулдаг л хүүхэд байлаа. Тэр үед манай ах, ээж хоёрын хооронд нэг яриа болсон юм шиг байгаа юм. Чухам хэн нь эхлэж тэр яриаг хийснийг би мэдэхгүй. “Энэ дүүгээ сургуульд сургах юмсан!” гэсэн яриа болсон юм шиг байгаа юм. Ээж эхлэж ярьсан юм болов уу даа. Тэгээд нэг өглөө ах “Одоо Ховд аймаг орно!” гэж хэлээд, намайг өөрийн машинд суулгаад л аваад явсан юм.

Бид нар Увс аймгийн төв дээр нэг хоноод, цааш яваад Ховдод ирсэн юм. Гэтэл тэнд Х.Чойбалсан бас хамт яваа хүмүүстэйгээ ирлээ. Ингэж бид нар тэнд цугласан юм. Тэгээд Ховдоос бүгдээрээ хамтаараа Улаанбаатарын зүг хөдөллөө. Гэтэл замдаа бид нар маш удаан явлаа. Замдаа тааралдсан сум болгонд л ардуудтай уулзалт, яриа зохиож явлаа. Ярьдаг юм нь МАХН-ын 10-р их хурлын тухай л байсан юм. Бид нар бараг хоёр долоо хоног яваад наадмын өмнө Улаанбаатар хотод орж ирж байлаа шүү дээ.

Тэр үед манай ах эхнэр авч гэрлээгүй байлаа. Тэр Монгол банкны хоёр давхар байшингийн 2-р давхарт ганцаараа амьдардаг байлаа. Би

түүнтэй хамт амьдрахаар боллоо. Ах тэр үед хөдөө их явдаг байлаа. Ингэж явахад нь түүнтэй хамт нэг комиссар явдаг юм. Тэр комиссар нь буутай байна л даа. Ингээд жолоочтойгоо нийлээд гурван хүн болно шүү дээ. Тэд нар нэг удаа явахдаа бараг л хорь орчим хоног явна шүү дээ. Заримдаа бараг сар болно доо. Ахыг ингээд ажлаар хөдөө явахад би гэртээ ганцаараа үлддэг байлаа.

Би зун наадам болох гэж байхад Улаанбаатарт орж ирсэн шүү дээ. Намар болтол би ийм амьдралаар амьдарч байлаа. Хоол, ундаа өөрөө л хийж иднэ шүү дээ. Бас ах явахдаа хоол, хүнсэнд хэрэглэх мөнгө өгсөн юм. Тэгээд би тэр мөнгөөр нь гуанзанд ороод хуушуур авч иддэг байлаа. Тэр үед нэг төгрөгөнд 10 ширхэг хуушуур өгдөг байлаа шүү дээ. Мөнгөний ханш бол сайн байсан байгаа юм шүү. Одоо бол нэг хуушуур 130-140 төгрөг болсон байна. Би тэр арван хуушуурыг нь барахгүй шүү дээ. Би 3 хуушуур идээд л цадчихдаг юм. Үлдсэн хуушууруудаа гэртээ авч ирээд тавьчихна. Тэгээд өглөө оройд нь түүнийгээ иддэг байлаа.

Би ахыг хөдөө явсны дараа ганцаараа их уйдна шүү дээ. Тэгээд нэгдүгээр давхарт байгаа Монгол банканд дээр очдог боллоо. Тэнд олон хүн ажилладаг байлаа. Тэгээд тэндхийн залуучуудтай, охидуудтай танилцлаа. Тэнд өдөр болгон л ордог байлаа. Ингээд тэдэнтэй сайн танилцаад ирэх үед тэд нар надад ямар нэгэн бичиг өгөөд “Үүнийг тэр хүнд аваачаад өг!” гээд янз бүрийн бичиг өгдөг боллоо. Би хийх ажилгүй, завтай хүн болохоор ийм бичигнүүдийг ийш тийш нь зөөдөг боллоо. Ингээд өдөрт нь Монгол банканд дотор бичиг, цаас ийш тийш нь сайн дураараа зөөдөг ажилтай боллоо. Цаг хурдан өнгөрч уйдаагүй боллоо.

3 Би хотын хүн боллоо.

КЮ: Та анх Улаанбаатар хотод орж ирэхэд ямар санагдаж байв даа?

ЮА: Өө, мэдэхгүй. Би хөдөөнөс орж байгаа болохоор мэдэх юм огт байхгүй шүү дээ. Нэг л их олон хүнтэй л хот байсан шиг санагдаж байна.

1940 онд буюу Зөвлөлт-Германы дайны урд жил би Улаанбаатарт орж ирсэн юм шүү дээ. Иймэрхүү байдлаар амьдарч байтал манай ах Цэдэнбал нэг өдөр “Би өөрийн ажиллаж байсан техникумд чамайг оруулна!” гэж байна шүү. Би ч юм хэлсэнгүй. Тэгээд удалгүй тэр өөрөө дахиад хөдөө явчихлаа. Тэгтэл нэг өдөр ахын жолооч нь ирээд “Одоо хоёулаа ахын чинь сургууль дээр очно!” гэж байна. Ингээд би түүний машинд нь суугаад ахын сургууль руу явлаа. Ахын өөрийн ажиллаж байсан сургууль нь Санхүүгийн техникум шүү дээ. Монгол банкнаас Санхүүгийн техникум хүртэл нилээд хол юм. Тэнд очтол хичээлийн эрхлэгч нь байсангүй. Ингээд

бид хоёр түүнийг жаахан хүлээлээ. Тэр ирсэнгүй. Тэгээд хоёулаа манай гэр лүү буцлаа. Ингээд буцаж явж байгаад “Бөмбөгөр ногоон театр” хүрээд би тэр жолоочид “Би энэ сургуульд сурч чадахгүй юм байна. Энэ сургууль манай гэрээс их хол юм байна шүү дээ. Би Бөмбөгөр ногоон театр, Монгол банкны байшингаас өөр газар мэдэхгүй. Би хөдөөний хүн. Ийм олон байшингуудыг сүлжээд явж чадахгүй!” гэж хэллээ. Ингээд тэр өдрөөс хойш хэд хонолоо.

Тэр үед манай ах гурван жолоочтой байсан юм. Нэг өдөр өөр нэг жолооч ирээд “За, одоо чамайг би аваад явна. Хоёулаа өөр сургууль дээр очно!” гэж байна. Ингээд бас л түүний машинд нь суугаад явлаа. Бид нар явсаар байгаад нэг уулын бараг орой дээр нь гарлаа. Тэнд очоод нэг байшинд орлоо. Хүмүүс нь ёслоод л нэг л өөр байна шүү. Бид нар цэргийн сургууль дээр ирсэн юм байж. Тэнд надаар дөрвөн аргын тоо бодууллаа. Бас монгол бичгээр юм бичүүлж байна. Надаас шалгалт авсан юм байж. Тэнд бид хоёр их удсан юм. Тэгээд л тэндхийн багш нартай уулзаж эхэллээ. Олон ч багштай уулзлаа. Тэгээд “Одоо л дууссан байх!” гэж бодоод хаалга руу явах гэтэл нэг хүн “Явах болоогүй шүү! Тэр хананд очоод зогсож бай!” гэж хэллээ. Тэгээд түүний заасан хананд нь очоод л зогслоо. Тэгтэл тэр хананд улаан тууз татсан байна. Тэр туузанд миний өндөр, нам таарах ёстой юм байж л дээ. Гэтэл түүнд миний нуруу хүрдэггүй. Тэгтэл нөгөө багш “Энэ нөхрийн нуруу нь таарахгүй байна шүү дээ. Больё, больё!” гэж хэллээ. Ингээд би тэр цэргийн сургуульд гологдчихлоо. Энэ өдрөөс хойш манай ах “Монгол банкны байшингийн ойролцоо ямар сургууль байгааг судлаж үзээд түүнд оруул!” гэсэн даалгавар өгсөн юм байна л даа.

Монгол банк бол одоогийнхоо энэ л байшиндаа байсан юм шүү дээ. Нэг өдөр ахын бас нэг жолооч нь ирлээ. Би түүний машинд суугаад л явлаа. Монгол банкны байшингаас баруун тийш их ойрхон газарт “Өндөр хоршоо” гэж нэрлэдэг их дэлгүүр байсан юм. Тэр Өндөр хоршооны хажуугаар гараад явж байтал замын урд талд нь “Худалдааны техникум” гэсэн хаяг харагдлаа. Би жолоочийг зогсоогоод “Энд орж үзье!” гэж хэллээ. Ингээд бид хоёр тэр байшинд орлоо. Тэнд ороод бас шалгалт өглөө. Би наймдугаар сарын 25-ны орчим тэр шалгалтыг нь өгсөн юм шиг байгаа юм.

Хичээл бол 9-р сарын 1-нд л эхэлнэ шүү дээ. Надтай хамт явсан жолооч “Энэ бол Хоршоодын холбооны харъяа сургууль байна! Хоршоодын холбоо бол Монгол улсын бүх худалдааг хариуцдаг газар шүү!” гэж хэлж байна. Бид хоёр тэр өдөр шалгалтаа өгчихөөд тэндээс явлаа. Маргааш нь дахиад ирлээ. Тэнд “Ямар ангид орох вэ?” гэж асууж байна. Манай жолооч “Ямар анги байна?” гэж асуулаа. Гэтэл барааны анги гэх мэтээр олон анги нэрлэж байна. Би хөдөө байхдаа санпингаар

хүмүүс тооцоо бодож байхыг мэдэх юм. Мал тооллогын үеэр хөдөө нутагт санпин их хэрэглэдэг юм. Би мал тооллогын ажилд дайчлагдаад явж байсан шүү дээ. Мал тооллогын ажлаар ирсэн манай сумын нягтлан бодогч нар сампинг шажигнуулаад л тооцоо хийнэ шүү дээ. Би өөрөө тэр үед сампингаар тооцоо хийж сураагүй л дээ, гэхдээ сампингаар тэдэн шиг тооцоо хийж сурхыг боддог байсан юм болов уу даа, мэдэхгүй. Тэгээд би “Санпин цохидог ангид орё!” гэж хэллээ. Багш нар нь инээлдэж байна. Ингээд тэр сургууль намайг авахаар боллоо.

Бусад хүүхдүүд арван жилийн сургууль төгсөөд ирсэн байна. Би бол арван жилийн сургууль төгсөөгүй шүү дээ. Нутагтаа байхдаа түр сургуульд л хоёр зун ч билүү дээ, сурсан юм. Тийм учраас намайг үндсэн ангид оруулсангүй, бэлтгэл ангид орууллаа. Ингээд нэг жил бэлтгэл ангид сураад, үндсэн ангидаа дөрвөн жил сураад төгссөн юм. 1944 оны хавар сургуулиа төгсөөд Хоршоодын холбоонд ажилд орлоо. Би дансны байцаагч гэдэг ажил хийж байсан юм. Тэнд би 3 жил ажиллаа.

4 Москвад.

ЮА: 1946 оны намар Хоршоодын холбооны шугамаар 3 хүнийг Москвад Худалдааны дээд сургуульд явуулсан юм. Тэдний тоонд намайг багтаалаа. Ингээд Москва явлаа. Москвад очоод Монголын элчин сайдын яаман дээр хэд хонолоо. Тэгээд Москвагийн Худалдааны дээд сургуульд сурахаар боллоо.

Гэтэл нэг асуудал босож ирлээ. Намайг “Арван жилийн боловсрол эзэмшээгүй хүн байна. Үндсэн ангид орж болохгүй!” гэсэн хариу ирлээ. Тэр сургуулийн ойрхон ЗХУ-ын Хоршоодын холбооны төв байр байсан юм. Би тэнд Монголын Элчин сайдын яамны хүнтэй хамт очлоо. Тэнд сургуулийн асуудал хариуцсан хүнтэй уулзлаа. Тэр хүн “Та нар жаахан хүлээж байна уу? Би хэд хоногийн дараа хариу өгнө!” гэж байна. Ингээд тэндээс шийдвэр ирэхийг хүлээгээд хэд хонолоо. Тэгж байтал “Худалдааны техникумын бэлтгэл ангид суралцуулна!” гэсэн шийдвэр ирлээ. Ингээд Москвагаас хорь гаруй км-т байдаг Худалдааны техникумын бэлтгэл ангид суралцахаар боллоо.

Надтай хамт ирсэн нэг хүн нутагтаа байхдаа түүхийн эдийн мэргэжилтэн байсан юм. Тэр хүн “Заавал түүхий эдийн ангид орно. Өөр ангид орохгүй!” гэсэн асуудал тавьсан юм. Гэтэл бидний очсон тэр сургуульд түүхий эдийн анги угаасаа байхгүй юм байж. Ингээд тэр хүн түүхий эдийн ангитай сургуульд сурахаар Эрхүү хот руу явчихлаа. Нөгөө нэг хүн нь санхүүгийн мэргэжилтэн байсан юм. Тэр хүн бас “Заавал санхүүгийн ангид орно!” гэж зүтгэлээ. Хэсэг хугацаа өнгөрсний дараа

сургуулийн захиргаа түүнийг санхүүгийн ангид орохыг зөвшөөрлөө. Ингээд бүх юм жигдэрч ирлээ. Ингээд бид нар тус тусын сургуульдаа суралцаж байтал нөгөө санхүүгийн ангид орсон хүний бие нь муудаад нутаг буцлаа. Ингээд би Москвад ганцаараа үлдсэн юм. Тэр үед би Худалдааны техникумын суралцагсад зориулсан байранд сургуулийнхаа ойрхон газарт амьдарч байсан юм. Тэндээс би байсхийгээд л Монголын Элчин сайдын яаман дээр очдог байлаа. Хагас жил орчим сурчихлаа. Тэр үед нэг удаа Монголын Элчин сайдын яаман дээр очсон юм. Тэгтэл Элчин сайдын яамны нарийн бичгийн дарга “Чи одоо тэр техникумд суралцаад хэрэггүй. Өөрийн хувцас, номоо аваад Элчин сайдын яаман дээр хурдан ир!” гэж байна. Би ч хурдан байрандаа буцаж очоод, өөрийн бүх юмаа аваад ирлээ. Тэгтэл Элчин сайдын яамны нарийн бичгийн дарга “Чи одоо энэ байранд амьдарч бай!” гээд нэг айлын байр надад өгч байна. Тэр байранд байсан айл нь хаашаа явсан юм бэ? Бүү мэд Монгол руу буцсан байж магадгүй. Ингээд би тэр байранд ганцаараа амьдардаг боллоо. Тэнд би дараа жилийн намар хүртэл амьдарсан юм.

Дараа жилийн намар 8-р сарын эхээр л байх, нэг өдөр Элчин сайдын яамны нарийн бичгийн дарга “Одоо хоёулаа Худалдааны дээд сургууль дээр очно!” гэж байна. Ингээд би түүнийг дагаад явлаа. Тэнд очоод бид хоёр сургуулийн захиралтай нь уулзлаа. Намайг тэр сургуульд элсүүлж авахыг хүссэн бичгийг бид хоёр Элчин сайдын яамнаас авч очсон юм. Захирал тэр бичгийг уншиж үзэж байна. Тэгээд “Та нар жаахан хүлээж байгаарай. Бид удахгүй хариу өгнө!” гэж хэлж байна. Ингээд түүнээс хойш хэдэн өдрийн дараа Элчин сайдын яамны нарийн бичгийн дарга “Одоо удахгүй Худалдааны дээд сургуулийн элсэлтийн шалгалт эхлэх юм байна. Тэр сургуульд ЗХУ-ын бүх Бүгд найрамдах улсуудаас хүүхдүүд ирдэг юм. Чи тэдэнтэй хамт элсэлтийн шалгалт өгнө шүү!” гэж байна. Ингээд би шалгалтанд бэлтгэх хэрэгтэй боллоо. Би чинь ерөөсөө наймдугаар анги ч төгсөөгүй хүн шүү дээ. Тэр үед ЗХУ-ын Москва хотод дээд сургуульд суралцахаар ирсэн монгол хүүхдүүд заавал Элчин сайдын яаман дээрээ ирдэг байлаа. Тэднээс ганц хоёр хүүхэдтэй танилцаж авлаа. Тэд нар бүгд 10-р анги төгссөн хүүхдүүд шүү дээ. Ингээд тэдний заримаар нь тоо бодлогын хичээл заалгадаг боллоо.

Тэгтэл Худалдааны дээд сургууль өөрөө элсэлтийн шалгалтанд орох хүүхдүүдэд зориулсан давтлага-семинар зохион байгуулж эхэллээ. Намайг тэр семинарт Элчин сайдын яамны нарийн бичгийн дарга оруулж өглөө. Тэр сургууль дээр элсэлтийн шалгалтыг ямар, ямар хичээлээр авахыг урьдчилаад зарласан байна. Би өөрөө ямар, ямар шалгалт өгөх ёстойгоо мэдэж авлаа. Ингээд ижил шалгалт өгөх хүүхдүүдтэйгээ танилцаж авлаа. Тэд нар ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд багтдаг Бүгд найрамдах улсуудас ирсэн

хүүхдүүд шүү дээ. Ингэж явсаар байгаад би гол, гол шалгалтуудаа амжилттай өгчихлөө.

Ингээд хамгийн сүүлд ЗХУ-ын Коммунист намын түүхийн шалгалт өгөхөөр боллоо. Бусад хүүхдүүд энэ шалгалтыг нутагтаа байхдаа өгсөн юм байна. Ингээд шалгалт авахаар тогтоосон өдөр нь ирлээ. Багш надаас хэдэн асуулт асууж байна. Би хариуллаа. Тэгтэл багш:

-Чи хувийн малтай юу? гэж асууж байна.

-Би өөрөө хувийн малгүй. Манай аав, ээж хувийн малтай! гэж би хариуллаа. Гэтэл тэр багш:

-Кто ты такой? гэж асууж байна. Би энэ асуултанд хариулах гээд чадсангүй. Надаас “Чи хувийн аж ахуйтан мөн үү? гэж асууж байгаа юм болов уу? Хувийн аж ахуйтныг энэ сургууль авдаггүй юм болов уу?” гэж би дотроо бодлоо. “Хувийн аж ахуйтан” гэдэг үгийг “Единоличник” гэж орчуулж болдог шүү дээ. Тэгтэл өөр нэг багш дахиад:

-Кто ты такой? гэж асууж байна. Тэгээд би хэлэх үггүй болоод зогсож байлаа.

Тэгтэл надтай хамт тэр шалгалтанд орсон нэг охин “Марксист!” гээд зөөлхөн хэлэхийг нь сонслоо. Тэгээд би:

-Я марксист! гээд чанга хэллээ. Тэгтэл:

-О, молодец! гээд миний “зачётная книжка”-г аваад шууд дүн тавьж байна. Би “Единоличник” гээд хариулчихсан бол яах ч байсан юм билээ? Бүү мэд. Надаас “Чи одоо ямар үзэл суртлаар хүмүүжиж байна?” гэж асуусан юм шиг байгаа юм.

Тэр үед манай сургуульд бүр Орос улс хаант засагтай байх үеийн багш нар багшилдаг байсан юм. Тийм хүмүүс л худалдааг жинхэнэ утгаар нь ойлгоно, бас мэднэ шүү дээ. Дэлхийн худалдааны асуудлыг Англи улсын худалдааны жишээн дээр тайлбарладаг байлаа. Олон улсын зах зээл дээр барааны үнэ хэрхэн тогтож байдаг тухай бас ярина. “Бараа бүтээгдэхүүний үнэ Английн алтны үнэнээс хамааралтай байдаг. Нефьтийн үнэ ч бас түүнээс хамаардаг. Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнэ ч алтны үнэнээс хамаарч тогтдог юм! Английн фунт стерлинг бол дэлхийн хамгийн хүнд алтан барьцаатай мөнгө юм!” гээд л ярина шүү дээ. Манай багш нар Англи дахь алтны үнийн талаар гарч байгаа мэдээллүүдийг бидэнд өгдөг байлаа.

Дайн дуусаад удаагүй байсан болохоор биднийг Москвад сурч байхад амьдрал их хүнд байсан юм. Их сургуулийн оюутан хүнд дэлгүүрт 500 грамм л талх өгдөг байлаа. Түүнээс илүү өгөхгүй. Ийм норм тогтоочихсон байсан юм. Бид нар “хүнсний карт”-тай байлаа.

Тэр үед ЗХУ-д хүнсний зүйлийн хүрэлцээ муу байсан учир зөвхөн бид нар биш бүх хүн хүнсний карттай байлаа. Тэр картаар нэг хүнд

өгөх хүнсний зүйлд хэмжээ тогтоочихсон байсан юм. Надтай хамт тэр сургуульд дөрвөн монгол хүн сурч байлаа. Тэдний хоёр нь дайнаас өмнө тэнд сурч байгаад, дайн эхлэхээр нутаг буцсан юм байна. Тэгээд дайн дуусахаар эргэж ирээд сургуульдаа орсон юм. Малын гаралтай түүхий эд экспортоор гаргадаг манай “Цагаан эрэг дамжлага бааз” гэж байсан юм. Бид нар Цагаан эргийн дамжлага баазаас нэг бочка масло авсан юм. Түүнийгээ вагоноор зөгөөд Москвад аваачсан юм. Бид нар тэр маслаа оюутны байрныхаа цонхон дээр тавьчихдаг байлаа. Тэгээд нөгөө 500 грамм талхаа аваад, масло түрхээд иднэ шүү дээ. 500 грамм талх гэдэг бол их жаахан л даа. Гэхдээ өөр хүнсний зүйл байхгүй болохоор түүгээрээ л амьдарч байлаа. Сүүлдээ хүнсний зүйлийн хүрэлцээ арай дээр болоод хүнсний карт байхгүй болсон юм.

Бид нар өөрийнхөө Элчин сайдын яаман дээр очоод оюутны тэтгэлэг авдаг байлаа. Нэг оюутан 500 гаруй рубль авч байсан шиг санагдаж байна. Тэр үед Москвад нийтдээ 30 орчим хүн л сурч байсан байх. М.В.Ломоносовын нэрэмжит Москвагийн Их Сургууль, Гадаад хэлний дээд сургууль, Гадаад худалдааны дээд сургуульд монгол хүн сурч байсан юм. Миний сурч байсан Худалдааны дээд сургуулиас гадна бас Гадаад худалдааны дээд сургууль гэж байсан юм. Гадаад худалдааны сургуульд дандаа гадаад худалдааны чиглэлийн хичээл үздэг байсан байх. Манай Худалдааны дээд сургууль зөвхөн дотоодын худалдааны асуудлыг үздэг байлаа. Гэхдээ энэ хоёр сургуульд онцын ялгаа байгаагүй юм л даа. Үздэг хичээлүүд нь ерөнхийдөө ижилдүү байсан юм. “Яаж мөнгө олох вэ? Олсон мөнгийг яаж зарцуулах вэ?” гэдэгт л гол анхаарлаа хандуулна шүү дээ. Ийм хичээлүүдийг Орос улс хаант засагтай байх үеийн л профессорууд голдуу заана шүү дээ. Зарим нь их өндөр настай болчихсон байж билээ. Тэд нар бол зах зээлийн харилцааг зүгээр нэг онолоор биш өөрсдийнхөө амьдралаар мэдэх хүмүүс юм л даа. Зах зээлийн эдийн засгийн харилцааны онолыг ч гэсэн тэд нар жинхэнэ утгаар нь судалсан хүмүүс байсан юм. Тэд нар бол үнэ, ханшийн асуудлыг сайн мэддэг юм. Тэд нар чинь капитализмаа ч сайн мэддэг, одоогийнхоо социализмаа ч сайн мэддэг хүмүүс юм.

Ичинхорлоогийн Лхагвасүрэн (цаашид **ИЛ**): Та нарт гол нь социалист хувьсгалаас өмнөх үеийн зах зээлийн эдийн засгийн харицааны асуудлыг заадаг байсан уу?

ЮА: Үгүй, дандаа тийм биш. Тэд нар одоо тавигдаж байгаа шинэ зорилтуудын тухай ч заадаг байсан юм. Тэгэхээр бидэнд шинэ, хуучин эдийн засгийн хоёр ситемийг хоёуланг нь заадаг байсан гэж ойлгож

болно. Манай багш нар бүгд англи хэлээр сайн ярьдаг байлаа. Бидэнд бас англи хэл заадаг байсан юм.

5 “Хоршоодын холбоо” - нд.

ЮА: Би сургуулиа төгсөж ирээд арав гаран жил ердөө гадаадтай харилцаатай ажил хийгээгүй юм. Би ирээд Хоршоодын холбоонд ажилласан юм. Энд Монголын дотоодын бүх худалдааны асуудлыг хариуцаж байлаа. Ингээд 1960 онд МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал хуралдаад гадаад худалдааны асуудлыг хариуцсан бие даасан Гадаад худалдааны яамыг байгуулах шийдвэр гаргасан юм. Манай Хоршоодын холбоо зөвхөн дотоод худалдаагаа хариуцахаар болсон юм. Гадаад худалдааны яамны экспортын асуудал эрхэлсэн орлогч сайдаар Л.Ганжууржав гэдэг хүн томилогдсон юм. Энэ хүн намайг өөрийн яаманд ажилд оруулсан юм. Намайг Гадаад худалдааны яамны импорт хариуцсан газрын даргаар томилсон юм. Ингэж би Гадаад худалдааны яаманд ирсэн юм.

Би энд ажиллаж байхдаа нэг удаа Хатгалын боомтод томилолтоор ажилласан юм. Энэ боомтоор манайхаас ЗХУ-д малыг хөлөөр нь гаргадаг байлаа шүү дээ. Энд хэд хоног ажиллаж байгаад Улаанбаатарт иртэл миний элэг их өвддөг боллоо. Тэгээд би Улаанбаатарт элгээ эмчлүүлээд нилээд засарлаа. Тэгтэл түүний дараа жил нь миний элэг дахиад өвдөж эхэллээ. Эмч нар надад “Чехсловак улсад байдаг Карловы Вары гэдэг рашааныг гурван жил дараалан уух хэрэгтэй!” гэсэн зөвлөлгөөг өгдөг болсон юм. Энэ үед манайхаас Унгар улсад сууж байгаа Элчин сайдын яамны худалдааны зөвлөхөөр нэг хүн ажиллаж байсан юм. Тэр хүний тэнд ажиллах хугацаа нь дуусаад буцаад ирлээ. Ингээд намайг түүний оронд худалдааны зөвлөхөөр томиллоо. Ингээд би Будапештэд 5 жил амьдарсан юм. Тэнд байхдаа Чехсловак улсын Карловы Вары гэдэг алдартай рашаан сувилалын газарт гурван жил дараалан амарч, рашаан уулаа. Нэг очихдоо хоёр долоо л хонож байсан байх. Миний элэгний өвчин бүрэн эдгэрлээ. Миний элэг одоо болтол дахиж өвдөөгүй юм шүү.

И Л: Танд тэр рашаан их сайн эмчилгээ болсон байна шүү дээ.

ЮА: Тэгсэн юм шүү. Маш сайн эмчилгээ болсон юм. Эхлээд тэндхийн эмч нар миний биеийг үзээд “Та өдөр бүр рашаан ууж байх шаардлагатай юм байна!” гэж зөвлөсөн юм. Тэгээд би өдөр бүр л уудаг байлаа. Тэндхийн рашаанууд ер нь их сонин шүү дээ. 13 төрлийн рашаан дээшээ олгойдож байдаг юм.

И Л: Тэр рашаануудын амт нь ямар байна? Өөр, өөр байдаг уу?

ЮА: Ер нь амт байхгүй. Заримдаа нэг л гашуувтар амт амтагддаг юм. Өөр амт ерөөсөө байхгүй. Зүгээр л усны амттай байдаг юм. Би тэр рашаанаас өглөө, өдөр, орой уудаг байлаа.

И Л: 1960 онд Гадаад худалдааны яам байгуулагдахаас өмнө Хоршоодын холбоо гэдэг газар гадаад, дотоод худалдааг хоёуланг нь хариуцаж байсан юм уу?

ЮА: Тийм шүү. 1960 онд Хоршоодын холбоо өөрийн мэдэлд байсан бүх дамжлага баазуудаа бие даасан Гадаад худалдааны яаманд шилжүүлж өгсөн юм. Тэр үед Цагаан нуур, Хатгал гээд том, том дамжлага баазууд ажиллаж байлаа шүү дээ. Тэр баазуудаар манай мал ЗХУ-д гардаг байлаа. Дорнод аймагт Төв бараа бааз байсан юм. Монгол улсын доторхи худалдааг Хоршоодын холбоо хариуцахаар болсон юм. Тэгж байтал Хоршоодын холбоог татан буулгаад, түүний оронд Худалдаа, бэлтгэлийн яам байгуулагдсан юм. Энэ яам улсын бүх худалдааны асуудал, түүхий эдийн бэлтгэлийн асуудлыг хариуцдаг болсон юм.

И Л: Тэр үед Монгол улс ямар, ямар оронтой гадаад худалдааны харилцаатай байсан бэ?

ЮА: Тэр үед манай Гадаад худалданы яаманд харъяалагддаг Худалдааны танхимын дарга нь Наваан-Юндэн гэдэг хүн байсан юм. Тэр хүн бүр бага байхдаа Германд дээд сургууль төгссөн юм гэнэ билээ. Германаар маш сайн ярьдаг хүн байсан юм. Би Гадаад худалдааны яамны импортын газрын дарга байлаа шүү дээ. Манай “Монгол экспорт” нэгтгэлд малын ноосны мэргэжилтэн нэг сайн залуу байсан юм. Би одоо нэрийг нь санахгүй байна. Бид гурав тэр үед дандаа барууны хөрөнгөтөн орнуудаар явж худалдаа хийдэг байлаа.

Тэр үед Швейцарын нутаг дээр, Германы хилд ойрхон “Сандоз” гэдэг том компани байсан юм. Энэ компани дэргэдээ маш том үйлдвэртэй байсан юм. Энэ компани арьс ширийг боловсруулахад маш чухал ач холбогдолтой химийн бодисыг үйлдвэрлэдэг юм. Дэлхийн олон орон энэ фирмээс арьс шир боловсруулахад хэрэгтэй бодис авдаг юм. Бид гурав хамгийн анх энэ компани дээр очлоо. Компанийн удирдлагуудтай нь уулзлаа, үйлдвэрүүдийг нь үзлээ. Тэгээд арьс шир боловсруулахад хэрэглэдэг тэр хиймийн бодисоос нь худалдаж авах гэрээ байгууллаа. Бид нар ингэж анх удаа энэ компанитай 200 тонн химийн бодис авах гэрээ

хийж байсан юм. Монгол улсын арьс ширний үйлдвэрүүд энэ фирмийн хиймийн бодисийг одоо болтол авч байна. Энэ компани бол Швейцарийн компани юм. Манай улс Гадаад худалдааны яамтай болсноосоо хойш дэлхийн 30 гаруй оронтой гадаад худалдааны харицаатай болсон юм. Энэ үеэс эхлээд хөрөнгөтөн орнуудтай гадаад худалдааны харилцаатай болсон юм.

Манайх хөрөнгөтөн орнуудад ямааны ноолуур, хонины ноос экспортоор гаргадаг байлаа. Манай хонины ноосыг авах их дуртай байдаг юм. Учир нь барууны орнуудын нэхмэлийн үйлдвэрүүд химийн аргаар гаргаж авсан синтетик материалтайгаа хонины ноосыг хольж шинэ төрлийн утас гаргаж авдаг юм. Тухайлбал миний ажиллаж байсан Унгар улс манайхаас авсан хонины ноосыг синтетик материалтай холиод сайхан утас гаргаж аваад, түүгээрээ эрэгтэй хүний костюм хийх материал үйлдвэрлэдэг байсан юм. Тэр материалаа цааш нь барууны орнууд руу хатуу валютаар зардаг байсан юм.

И Л: Одоо монгол хонины ноосыг авах газар байхгүй учир малчид ноосоо бараг л хаяж байна шүү дээ. Маш бага үнээр заримдаа Хятадын наймаачид авдаг болсон байна.

ЮА: Уг нь бол Үйлдвэр худалдааны яамны шугамаар хонины ноосыг экспортлох ажлыг сайн зохион байгуулах ёстой юм. Хонины ноос авдаг улс, компаниуд олон бий юм шүү дээ. Нөгөө талаар 1990-ээд оноос хойш манай мал хувьд очсон шүү дээ. Ийм болохоор ноос авах ажлыг зохион байгуулахад бэрхшээлтэй болсон байж магадгүй.

Биднийг Гадаад худалдааны яаманд ажиллаж байхад түүний харьяанд импортын гурав, экспортын нэг, нийтдээ дөрвөн том үйлдвэр-худалдааны нэгдэл ажиллаж байсан юм. “Монгол экспорт нэгдэл”-ийн шугамаар манай бараа бүтээгдэхүүн гадаадад гардаг байлаа. “Арьс, шир, ноосны нэгдэл” гэж маш том нэгдэл байлаа. “Монгол техник импорт нэгдэл” гэж маш хүчтэй нэгдэл байлаа. Монгол улс өөрийн хэрэгцээний бүх техник, багаж төхөөрөмжийг энэ нэгдлийн шугамаар захиалж авдаг байлаа шүү дээ. Өргөн хэрэглээний бараа, бүтээгдэхүүнийг импортоор оруулж ирэх асуудал хариуцсан “Материал импекс” гэж байлаа. Бас шатах тослох материалыг импортоор оруулж ирэх асуудал хариуцсан нэг нэгдэл байсан юм. 1990-ээд оноос хойш ийм үйлдвэр-худалдааны нэгдлүүд бүгд байхгүй болжээ.

Би Унгар улсад худалдааны төлөөлөгчөөр ажиллаж байх үедээ Унгар улсын Гадаад худалдааны яамнаас зохион байгуулсан хүлээн авалтанд нэг удаа орсон юм. Тэнд Унгарын гадаад худалдааны яамны нэг

мэргэжилтэнтэй ойр зуурын юм яриад зогсож байлаа. Би уг нь түүнийг таньдаг юм. Тэр хүн:

-Танайд гадаадад өлөн гэдэс гаргах төлөвлөгөө байна уу? гэж асууж байна.

-Тийм хүсэл, санаа бол байгаа, гэхдээ одоохондоо манайхаас ийм бүтээгдэхүүн авах хүсэлт гаргасан улс алга байна! гэж би түүнд хэлсэн юм. Тэгтэл тэр хүн:

-Тэгвэл би таныг нэг хүнтэй танилцуулж өгье. Тэр хүн өлөн гэдэсний мэргэжилтэн юм. Тэр хүн энэ асуудлыг их сонирхож байгаа юм! Уг нь Швейцар хүн юм л даа! гэж байна шүү.

-Өө, тэгье. Тэр хүнтэй чинь би уулзъя! Тэр хүн чинь Будапештэд ирдэг юм уу? гэж би асуулаа.

-Ирдэг юм. Сард хоёр удаа ирдэг юм! гэж байна.

Ингээд л энэ яриа дууссан юм. Тэр ярианаас хойш нэг их удалгүй тэр хүн над руу утасдаж байна. “Швейцараас нөгөө өлөн гэдэсний мэргэжилтэн ирээд Гелес уулан дээр байдаг зочид буудалд буусан. Та хэзээ уулзаж чадах вэ?” гэж байна.

Унгарт байгаа манай Элчин сайдын яамны байр Гелес ууланд байрладаг юм. Түүний ойролцоо нэг том зочид буудал байдаг юм. Швейцараас ирсэн тэр хүн манай элчин сайдын яамны ойрхон буусан юм шиг санагдаад байлаа. Ингээд нэг өдрийн дараа үдийн цайны цагаар би түүний буусан зочид буудалд очлоо. Би нэг герман хэлний орчуулагчтай очсон юм. Ингээд нөгөө хүнтэй танилцаад, хамт үдийн хоолонд ороод, нилээд ярьлаа. Тэр хүн “Өлөн гэдэсний асуудлаар Монголд очих сонирхолтой байна!” гэж ярьж байна. Ингээд энэ уулзалтын дараа би Гадаад худалдааны яамтай холбоо барилаа. Гэтэл манай яамны экспортын асуудал эрхэлсэн орлогч сайд Ганжууржав гуай:

-Тэр хүний бүх зардлыг манай тал хариуцна. Хэзээ Монголд ирж чадахыг нь асуугаад яаралтай хариу ирүүл! гэж байна шүү. Ингээд би түүнтэй дахин холбоо барьлаа. Тэгтэл тэр хүн:

-Хэзээ ч болно! Одоо ч явсан болно! гэж байна. Ингээд бид түүнийг Монголд очуулах ажлыг зохион байгууллаа. Будапештээс Москва очуулаад, тэндээсээ Улаанбаатарт ирлээ. Бид энэ ажлыг маш хурдан зохион байгуулсан юм. Би өөрөө хамт ирлээ. Ингээд түүнд манайхан Улаанбаатарын Мах комбинатыг үзүүлэв. Тэнд очоод тэр хүн монголын мэргэжилтнүүдэд маш их зөвлөлгөө өглөө. Өлөн гэдсийг яаж ялгаж авах талаар сайхан зөвлөлгөө өгсөн юм. Ингээд тэр хүн жилд хоёр удаа Монголд ирдэг боллоо. Бид нар 1964 оноос 2000 он хүртэл хамтарч ажилласан юм шүү дээ. Түүнийг Штоун гэдэг юм. Манай өлөн гэдэс ингэж экспортонд гарч эхэлсэн юм.

Эхний удаад бид нар 50.000 ширхэг өлөн гэдэс нийлүүлэх гэрээ хийсэн юм. Сүүлдээ энэ тоо өссөөр байгаад 300.000 болсон юм. Бид өлөн гэдсийг дандаа хатуу валютаар зардаг байлаа. Барууны орнууд өлөн гэдсийг эмнэлэгт хэрэглэдэг юм. Мэс засал хийлгэсэн хүнд оёдол тавих утас болгож ашигладаг юм билээ. Манайхаас өлөн гэдсийг гол нь ийм зориулалтаар авч байсан юм. Зөвхөн хонины өлөн гэдэс авна шүү дээ. Ямааны өлөн гэдэс эмнэлэгийн хэрэгцээнд тохирдоггүй юм гэнэ билээ. Бид нар 2000 он хүртэл өлөн гэдсийг барууны орнуудад экспортод гаргаж байлаа. Баруун Германаас бид нар эм авч байсан юм. Манай гадаад худалдаанд хатуу валютын хэрэгцээ маш их байсан даа.

6 Гадаад худалдаа бол миний мэргэжил.

И Л: Тэр үед хөрөнгөтөн орнуудтай худалдаа хийхэд манай үзэл суртал бэрхшээл учруулж байсан уу?

ЮА: Манай үзэл суртал гадаад худалдаанд бэрхшээл учруулж байсан байж болох юм. Би сайн мэдэхгүй байна. 1960-аад оноос л бид нар хөрөнгөтөн оронтой худалдаа хийж эхэлсэн юм шүү дээ.

КЮ: Унгар улс, Монгол улс хоёр гадаад худалдааны ямар харилцаатай байсан бэ?

ЮА: Би Монгол улсаас Унгар улсад суух худалдааны төлөөлөгчийн ажлыг 5 жил хийсэн юм. Унгар улс өөрөө шуудангийн марк хийж гадаадад зардаг юм. Бид нар Унгарт монгол маркийг хийлгээд зардаг байв. Тэд нар өөрийнхөө мөнгөөр монгол маркийг авдаг байв. Тэд авсан үнэнийхээ 30%-ийг нь хатуу валютаар төлдөг байв.

Унгарт очсоны дараа би дахин тооцоо хийж үзлээ. Гэтэл ийм төрлийн худалдаа их алдагдалтай юм шиг санагддаг болчихлоо. Унгарын тал заримдаа манайд энэ валютаар төлөх 30%-аа ч бүрэн гүйцэд төлдөггүй байв. Тэгээд бид нар “монгол маркийг ерөөсөө өөрсдөө зарсан нь илүү ашиг өгөх юм байна!” гэдэг дээр санал нэгдсэн юм. Ингээд энэ асуудлыг Гадаад худалдааны яаманд танилцууллаа. Манай яам энэ асуудлыг авч хэлэлцээд бидний саналыг зөвшөөрлөө. Тэгээд би Унгарын талд энэ асуудлыг танилцууллаа. Хоёр тал энэ асуудлаар хэлэлцээр хийхээр боллоо. Хэлэлцээрт манай Холбооны яамны орлогч сайд бас манай Элчин сайд оролцсон юм. Унгарын тал манай тавьсан асуудлыг эхлээд зөвшөөрөхгүй байлаа. Ингээд хэлэлцээр сунжирч гурван өдөр үргэлжилсэн юм. Тэгээд эцэст нь тэд нар зөвшөөрлөө.

Гэтэл тэдний талд зарагдаагүй монгол марк маш их байсан юм байна. Унгарын талтай байгуулсан гэрээн дээр хэдэн онд, хичнээн ширхэг марк өгсөн нь тов тодорхой байж байгаа шүү дээ. Ингээд энэ бүх үлдэгдэл монгол маркийг манай тал эргүүлж авахаар боллоо. Бид нар үлдэгдэл маркийг маш хурдан Монгол руу ачууллаа. Үүнээс хойш бид нар монгол маркийг өөрсдөө зардаг болсон юм.

Монгол марк бол их сайн марк шүү дээ. Сэдэв, зураг нь их сайхан. Монгол марк гадаадын марк сонирхогчдын дунд их нэр хүндтэй зүйл байсан юм. Одоо ч ийм л байгаа байх. Түүнээс хойш монгол марк дэлхийн 20 гаруй оронд гардаг болсон юм.

Энэ явдал болсноос хойш удалгүй, Америкийн нэг бизнесмен алтан марк хийнэ гэсэн зар тараасан юм. Бид нар тэр алтан марк хийдэг компанийн орлогч захирлыг нь Монголд ирэхийг урилаа. Уг нь журмаараа бол гадаадаас хүн урихдаа бид нар МАХН-ын ТХ-той энэ асуудлыг урьдчилж ярих ёстой юм. Тэнд ямар зорилгоор, хаанахын хэн гэдэг хүнийг урьж байгаагаа танилцуулдаг юм. Тэндээс бидэнд тэр хүнийг урьж болно, болохгүй гэсэн хариу өгдөг байлаа. Энэ удаа бид нар энэ журмыг мөрдсөнгүй, өөрсдөө шууд урьчихлаа. Тэр бидний урилгыг аваад шууд л ирлээ. Би энэ үед Гадаад худалдааны яамны орлогч сайдын албыг хашиж байсан юм. Бид нар түүнтэй хэлэлцээр хийлээ. Тэр хүн ангийн сэдэвтэй маркийг их сонирхож байна. Манайх бар, ирвэс, буга, аргал, янгир зэрэг ан амьтны сэдэвтэй олон марк хийдэг байлаа. Бид түүнд ийм сэдэвтэй маркнудаа үзүүллээ.

Тэр хүн “Монгол маркаар алтан марк хийж болох юм байна! Бид 20 унцийн алтаар хийнэ. Америкийн баячууд ийм маркийг их авдаг юм. Та нар өөрсдөө хэдийг ч авч болно. Бид нар зараад, та нарт мөнгийг нь өгч болох юм байна!” гэж байна шүү. Ингээд эхний удаад ангийн сэдэвтэй 30 ширхэг маркийг тэр хүний захиалгаар бид нар хийж өгөхөөр боллоо. Гэтэл тэр үед нэг инээдмийн юм боллоо. Бидний хийсэн гэрээг баталж өгөх хүн байдаггүй. Гадаад худалдааны асуудал эрхэлсэн МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга нар социалист орнуудын Эдийн Засгийн Харилцан Туслалцах Зөвлөл (ЭЗХТЗ)-ийн хуралд оролцохоор бүгд Москва явсан байлаа. Ингээд бидний байгуулсан гэрээг батлах хүнгүй болчихжээ.

И Л: Тэр үед Гадаад худалдааны яамны шугамаар гадаад оронтой байгуулсан гэрээг заавал МАХН-ын ТХ-гоор батлуулдаг журамтай байсан уу?

ЮА: Өө, тэгэлгүй, яахав. Хаанахын ямар улстай, юун тухай хэлэлцээ

хийх гэж байгаагаа бид нар урьдчилаад танилцуулна шүү дээ. Тэгээд тэндээс олон юмыг биднээс шаардаад авдаг байлаа. Чухам юу шаарддаг, тэр нь ямар хэрэгтэйг би мэдэхгүй шүү дээ. Маш олон юм бүрдүүлж өгөх шаардлагатай байдаг юм. Тэгээд тэндээс зөвшөөрөл ирвэл гэрээгээ байгуулна. Би алтан маркны асуудлаар байгуулсан гэрээгээ танилцуулах хүн байдаггүй.

Гэтэл Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга Д.Майдар гуай Улаанбаатарт байгаа сураг сонслоо. Тэр Москвад хуралд яваагүй юм байж. Тэр үед Д.Майдар гуай байгаль орчин, ан амьтны асуудлыг давхар хариуцдаг байсан юм. Ингээд би Д.Майдар гуайтай уулзлаа. Би түүнд ирсэн зорилгоо танилцууллаа. Манай Гадаад худалдааны яамныхан алтан марк хийх эдийн засгийн тооцоог нь надад гаргаж өгсөн юм. Д.Майдар гуай тэр тооцоог бас үзлээ. Тэгж байснаа:

-Энэ асуудлыг би шийдэхгүй. Энэ асуудлаар танай ах Ю.Цэдэнбалтай ярих хэрэгтэй юм байна! гэж байна шүү. Ингээд бид хоёр миний авч очсон бүх бичигнүүдийг аваад, манай ахын ажлын өрөө рүү явлаа. Яг үүдэнд нь ирээд “Чи эндээ хүлээж бай!” гэж хэлээд, намайг орхичихоод ганцаараа орчихлоо. Би ахынхаа ажлын өрөөний үүдэнд нь Д.Майдар гуайг хүлээгээд сууж байлаа. Тэгээд нэг их удалгүй манай ахын нарийн бичгийн даргын утас дуугарлаа. Тэр утсыг авч ярьлаа. Тэгээд:

-Ю.Цэдэнбал гуай таныг орж ирэхийг урьж байна! гэж байна. Ингээд би ахын ажлын өрөөнд орлоо. Манай ах, Д.Майдар гуай хоёр миний өгсөн бичигнүүдийг бүгдийг дэлгэсэн үзэж байна. Намайг орохоор ах:

-Чиний энэ яриад байгаа юм чинь ямар учиртай юм бэ? Та нар алтан маркийг Америкад хэвлүүлээд, тэнд нь зарах юм байна. Тэгээд жилд ямар хэмжээний ашигтай байх юм бэ? гэж асууж байна.

-Бид нар тооцоонуудыг нь Гадаад худалдааны яаман дээрээ сайн ярьсан юм. Танд өгсөн бичигнүүд дээр бүх тооцоо, нэг жилд олох ашиг зэрэг нь бүгд бичээстэй байгаа шүү дээ! гэж би түүнд хэллээ.

Тэгтэл тэр:

-Тэр Америкууд чинь одоо хаана байгаа юм бэ? Монголд ирсэн байгаа юм уу? гэж байна.

-Өө, тэд нар одоо Улаанбаатарт ирчихсэн байж байна. Бид нар тэдэнтэй байгуулсан гэрээгээ батлуулах гэтэл түүнийг батлах хүн байдаггүй. Манай асуудлыг хариуцсан хүмүүс бүгд Москвад хуралд явсан юм байна! гэж би хэллээ.

-Аа. Тийм үү! Тэгвэл та нар тэр гэрээгээ байгуулчих. Тэгээд тэр ирсэн Америкууддаа сайхан хүлээн авалт зохион байгуулаад явуулчих! гэж байна. Энэ үгийг сонсоод би бөөн баяр боллоо.

КЮ: Та өөрийн ах дээрээ Гадаад худалдааны ажлаар олон орж байсан уу?

ЮА: Үгүй. Би ерөөсөө орж байгаагүй юм. Манай ах намайг өөрийн ажлынхаа ерөөнд ямар ч ажлын шугамаар хүлээн авч байгаагүй юм. Тэр намайг тоож ерөөсөө ажил ярьдаггүй байсан юм шүү дээ.

Энэ алтан маркны худалдаа маш их ашигтай болсон юм. Америкийн тэр компани надад өөрсдийн хийсэн алтан маркны хэдэн загварыг өгч явуулсан байна билээ. Би түүнийг одоо ч хадгалаад байж байна. Ер нь монгол маркны наймаа бол ашигтай байдаг юм. Манай улс одоо ч гэсэн монгол маркны наймааг хийсээр байна.

7 Би Гадаад худалдааны яамны орлогч сайд болов.

КЮ: Тэр үед гадаад орнуудтай хийж байсан худалдааны бүх асуудал ганц танай яамаар дамжиж байсан уу?

ЮА: Тийм. Манай үйлдвэр аж, ахуйн газрууд өөрсдөө гадаадын байгууллагуудтай шууд харьцах эрх эдэлдэггүй байсан юм. Заавал манай яамаар дамжиж харьцах ёстой байсан юм. Манай яамаар дамжуулж өөрийн хэрэгцээт техник, тоног төхөөрөмж, үйлдвэрлэл явуулахад шаардлагатай түүхий эд, мартериалыг захиалж гадаадаас авдаг, манай яамаар дэмжуулж өөрсдийн хийсэн бараа бүтээгдэхүүнийг гадаадын зах зээлд гаргадаг байлаа. Манай яам бол зөвхөн гадаад худалдааны асуудлыг л хариуцаж байлаа. Дотоодын худалдааг хариуцсан Худалдаа, бэлтгэлийн яам ажиллаж байлаа шүү дээ.

КЮ: Та Унгар улсад худалдааны төлөөлөгчөөр ажиллаж байсан юм байна. Үүний дараа хаана ажилласан бэ?

ЮА: Өө, би Унгар улсад 5 жил ажиллаад, миний тэнд ажиллах хугацаа дууссан юм. Ингээд Монгол руугаа буцах бэлтгэлээ хийж байтал гэнэт намайг Москвад суух худалдааны зөвлөхөөр томилчихсон юм. Ингээд би Москвад 7 жил ажилласан юм. Москвагаас Монголд ирээд Гадаад худалдааны яамны орлогч сайдын албыг хаших болсон юм. Алтан маркны наймаа бол би Гадаад худалдааны яамны орлогч сайдаар томилогдсоныхоо дараахан хийсэн ажил юм шүү дээ. Би Унгарт ажиллаж байхдаа маркны талаар маш их юм мэддэг болсон юм. Маркны асуудлаар мэргэжсэн Унгарын нэг нэртэй профессор байлаа. Би түүнийг өөрийн Элчин сайдын яамандаа урьж ирүүлээд, маркны талаар лекц уншуулдаг байлаа. Унгарт суугаа Элчин сайдын яаманд манай Бямбын Ренчин гуайн

охин ажиллаж байсан юм. Тэр унгар хэлийг их сайн мэддэг байсан юм. Би тэр профессорын лекцийг Б.Ренчин гуайн охиноор орчуулуулаад бүгдийг уншиж үзсэн юм.

И Л: Монгол марк хэдэн оноос эхлэж гарсан юм бэ?

ЮА: Өө, их дээр үеэс гарсан юм шиг байгаа юм. Бараг Богд хаант Монгол улсын үеэс л гарч эхэлсэн юм биш үү? Тийм шүү. Тийм дээр үеэс л гарч эхэлсэн байх. 1921 оны Ардын хувьсгалын дараа Ерөнхий сайд Д.Цэрэндоржийн үед монгол марк гарч байсан юм билээ. Тэр үед Х.Чойбалсан гуайн цээж зурагтай жижигхэн марк гарсан юм билээ. Одоо тэр үеийн маркнууд бүр олодохоо байжээ. Гадаадын марк сонирхогчид “Монгол шуудан гэж юу гэсэн үг вэ?” гэж их асуудаг юм. Бас монгол марк дээр бичээтэй байдаг “Мөнгө” гэсэн үгийг “Энэ юу гэсэн үг вэ?” гэж их асуудаг юм.

ЮА: Би та нарт баахан дэмий юм ярьж байна уу?

КЮ: Үгүй шүү. Та их сонирхолтой яриа ярьж байна.

ЮА: Гадаад худалдааны яамны орлогч сайдын ажил их хэцүү ажил байсан юм. Тэр яаманд ажиллаж байгаа хүмүүсийн ажлын цагийг бүртгэх ажлыг би шууд хариуцдаг байлаа. Хэн нэгэн хүн ажлаасаа хоцроод ирсэн асуудал гарвал шууд л надтай холбогдоод явчихна шүү дээ.

Тус яамны ажилтнуудын дунд гарч байгаа элдвийн хов, живийн асуудлыг бас зохицуулдаг байлаа. Хоёр ажилтны хооронд ямар нэгэн маргаан гарсан бол маргааныг таслах шаардлагатай болно. Эмэгтэйчүүд олонтой бол бас их хэцүү шүү дээ. Яамны дотоод амьдаралд яамны жинхэнэ сайд оролцохгүй шүү дээ. Би л оролцож зохицуулах хэрэгтэй болдог юм.

Тэр үед импортын асуудлаар яаралтай шийдэх асуудлууд байнга босож ирдэг байлаа. Гадаадаас манай захиалгатай бараа бүтээгдэхүүн гэрээт хугацаандаа ирэхгүй байх явдал их гардаг байлаа. Хамгийн хэцүү нь шатахууны импорт байсан юм. Графикт хугацаанаасаа хоцорвол дотоодын хэрэглэгчид шатахуунгүй болох аюул тулгарна шүү дээ. Ийм үед бүх тээврийн хэрэгсэл зогсоно шүү дээ. Тэр үед Гадаад худалдаанаас олсон бүх ашгийг улс авдаг байсан. Тэр хөрөнгийг Сангийн яам мэдэж захиран зарцуулдаг байлаа. Гадаад худалдааны яаманд хөрөнгө, мөнгө шаардлагатай болсон тохиолдолд Сангийн яамнаас авна. Сангийн яам манай яаманд хөрөнгө, мөнгө хуваарьлахдаа нэг их харамлаад байхгүй л

дээ. Одоо бол байдал өөр болсон байх. Хувийн компаниуд гадаадтай шууд харьцаж байна.

Намайг Монгол улсын Гадаад худалданы яамны орлогч сайд байхад Болгар улсад нэг олон улсын хурал болсон юм. Тэр хуралд орох төлөөлөгчдийн бүрэлдхүүнийг МАХН-ын ТХ-гоор баталсан юм. Намайг төлөөлөгчдийн тэргүүнээр томиллоо. Ингээд би төлөөлөгчдөө аваад тэр хуралд очлоо. Тэгтэл тэр хурал дээр Болгар, Зүүн Герман, Югослав, Монгол, Польш зэрэг таван орны Гадаад худалдааны яамны орлогч сайд нарыг худалдааны “Меркурий” шагналаар шагнасан юм. Энэ асуудлыг тэр хурлыг зохион байгуулагчид нь урьдчилаад манай МАХН-ын ТХ-нд танилцуулсан юм байна. Тийм учраас намайг тэр хуралд оролцох төлөөлөгчдийн тэргүүнээр томилсон юм байж. Би Гадаад худалдааны яаманд ажиллах болсон цагаасаа эхлээд хөрөнгөтөн орнуудтай хийх худалдааны асуудлыг хариуцаж байсан шүү дээ. Манайхтай худалдаа хийж байсан барууны хөрөнгөтөн оронууд бол Англи, Франц, Баруун Герман, Швейцар, Итали, Бельги, Швец зэрэг юм.

И Л: Манай улс Финлянд, Шведтэй ямар чиглэлийн худалдаа хийж байсан юм бэ?

КЮ: Манайх Финляндаас эмнэлгийн тоног төхөөрөмж авдаг байсан юм. Манайд зүрхний мэс заслын нэртэй эмч, доктор, профессор Д.Шагдарсүрэн гэдэг хүн байлаа шүү дээ. Д.Шагдарсүрэн гуайн зүрхний мэс засалд хэрэгтэй багаж төхөөрөмжийг Финляндаас авч байсан юм. Би Москвад худалдааны төлөөлөгч байхдаа Финлянд руу байнга явдаг байлаа.

Нэг удаа надтай хамт Зүүн Германд сууж байгаа манай худалдааны төлөөлөгч С.Гонгор хамт явсан юм. Тэр хүн бичгийн сайн чанарын цаас авах зорилготой явсан юм. Бид хоёр Финляндаас цааш Швед орлоо. Тэндээс сайн чанарын цаас авахаар гэрээ хийлээ. Тэр цаас хийдэг компанийн гадаад худалдааны менежер нэг настай хүн байсан юм. Одоо би нэрийг нь санахгүй байна. Тэр хүнтэй бид хоёр цаас авах гэрээгээ байгууллаа. Тэгээд орой нь ресторанд хамт хоол идлээ. Манай С.Гонгор гурван аяганд гурван өөр архи хийгээд “Алийг нь уух вэ?” гэж асуулаа. Тэр хүн “Хатууг нь ууна!” гээд виски хийсэн аягыг авлаа. Би улаан вино хийсэн аягыг нь авлаа. Ингээд гурвуулаа архиа тулгаад уулаа.

Тэгтэл тэр хүн “Та нар их сайхан байна шүү!” гэж байна. Бид хоёр сайн ойлгосонгүй. “Юу нь сайхан байна?” гэж түүнээс хоёулаа бараг зэрэг шахуу асуулаа. “Та нар чинь Чингис хаан, Бат хаан гээд дэлхийн хамгийн алдартай хүмүүсийн эх орноос ирсэн, тэдний хойч үе шүү дээ. Бид

нар төрөөд л байна. Үхээд л байна. Хэн нь ч тийм алдрын оргилд хүрч чадсангүй!” гэж байна. Энэ үг надад одоо болтол санагдаад байдаг юм.

Ер нь Европын хүмүүс манай Чингис хаан, түүний ач хүү Бат хаан нарыг маш сайн мэддэг юм шүү дээ. Тэр үед бид нар харин өөрсдөө эд нарын тухай их зүйл мэддэггүй байсан юм шүү дээ. Би техникумд сурч байхдаа тэдний тухай бараг сонсоонгүй юм. Тэгээд л эцэг, эх, найз нөхөд, таньдаг хүмүүсийн дунд ам дамжсан ярианаас л Чингис хааны тухай сонсож байсан байх. Ер нь түүх уншаад үзэхээр Чингис хааны байгуулсан Их Монгол улс дэлхийн түүхэнд хамгийг хүчирхэг улс байсан юм байна. Чингис хааны цэрэг Дундад Азийг бүхэлд өөрийн мэдэлд оруулаад, урагшаа Энэтхэг хүрч байсан байна шүү дээ. Бат хаан бол Дорнод Европыг бүхэлд нь захирч байж. Гайхамшигтай байна шүү.

Би Гадаад худалдааны яамны орлогч сайд байхдаа Энэтхэгт, Дели хотноо зохион байгуулагдсан олон улсын нэг хуралд орсон юм. Делид суугаа манай элчин сайдын яаманд хинди хэл сайн мэддэг залуучууд ажиллаж байсан юм. Тэд нараар орчуулуулаад тэр хуралд суусан юм. Бас би өөрөө англиар хүмүүстэй ярьдаг байлаа. Одоо би англи хэлийг бүр мартсан байна шүү дээ. Англи хэлийг огт хэрэглэхгүй байгаа болохоор маш амархан мартаж байна.

Тэр хурлын дараа алдарт Таж Махалын бунхан - сүмийг үзлээ. Таж Махалын энэ бунхан-сүм бол дэлхийн долоон гайхамшигийн нэг юм шүү дээ. ЮНЕСКО түүнийг дэлхийн соёлын өвд бүртгэсэн юм билээ. Улаан, ногоон өнгийн гантиг чулуугаар барьсан энэ бунхан-сүмийг үзэж байхад хүний оюун ухаан, ур чадварыг шүтэн бишрэх гайхамшигтай сэтгэгдэл төрдөг юм.

Таж Махалын бунхан-сүмийг бариулсан түүхийг сонсоход их сайхан шүү дээ. Энэ сүм чинь Монгол хүний түүхтэй холбоотой юм. Энэ сүмийг бариулсан хаан бол Монгол гаралтай хүн юм. Түүний эхнэр 13 дахь хүүхдээ төрүүлэх үедээ нас барсан юм билээ. Тэр хаан өөрийн хайртай эхнэрийнхээ дурсгалд зориулж энэ сүмийг бариулсан түүхтэй юм билээ. Тэгээд “Намайг миний эхнэрийн шарилын дэргэд оршуулаарай!” хэмээн захисан юм байж. Тэр бунхан-сүмд одоо тэр хаан, түүний эхнэр хоёрын шарил байдаг юм байна. Маш гайхамшигтай юм шүү.

Бид нар дандаа одоогийнх шигээ жижигхэн байгаагүй юм. Бид дэлхийн хэмжээний эзэнт гүрнийг байгуулж байсан түүхтэй хүмүүс шүү дээ. Улс, орон бүр л хүчирхэг эдийн засагтай, өргөн удам нутаг дэвсгэртэй, хүн ардаа баян тансаг амьдралтай болгохыг мөрөөддөг биз дээ. Гэхдээ түүхэндээ нэг удаа ч гэсэн ийм байж чадсан улс ер нь хэд байдаг бол? Мөрөөдөх, түүнийг хэрэгжүүлж чадах хоёрт бас ялгаа бий шүү. “Чингис хааны байгуулсан Их Монгол улсын үед дэлхийн худалдаа,

соёл үсрэнгүй хөгжих нөхцөл анх удаа бүрдсэн!” гэж эрдэмтэд бичээд, яриад байгаа шүү дээ. Их Монгол улсын үед олон шашин энх тайвнаар зэрэгцэн оршиж байсан байна. Бас улсын хил хязгаар гэдэг юм байхгүй байж. Олон ард түмэн, угсаатнууд, улс орон нэг захиргаатай болсон тул худалдаа, арилжааны ажил чөлөөтэй болж, цэцэглэн хөгжиж, хүмүүс нааш, цаашаа чөлөөтэй аялж явах боломжтой болсон байна. Бид нар дэлхийн хөгжлийн түүхийг ингэж өөрчилсөн байна шүү дээ. Европод ажиллаж байхад энэ талаар хүмүүс маш их зүйлийг мэддэг нь харагдаад байдаг юм. Гэтэл бид нар, монголчууд өөрсдөө энэ талаар мэдэхгүй л байлаа шүү дээ. Үзэл суртлаасаа болдог юм уу? Өөр юмнаас болдог юм уу? Бүү мэд. Бид нар өөрсдөө энэ түүхийг маш бага мэддэг шүү дээ.

И Л: “Говь” комбинатыг барихаас өмнө Монгол улс ямааныхаа ноолуурыг ямар оронд экспортоор гаргаж байсан бэ?

ЮА: Манай ямааны ноолуур ЗХУ, Швейцарь улсад гарч байсан юм. Зарим үед Баруун Герман улс авдаг байлаа. Тэр үед ямааны ноолуур “Монгол экспорт” нэгдлээр дамжиж гадаадад гарч байсан юм. Манай Гадаад худалдааны яамны сайдаар Д.Гомбожав гуай ажиллаж эхэлснээс хойш гадаад худалдаа их идэвхитэй болсон юм. Манай сайд өөрөө гадаад худалдааны мэргэжилтэн байсан болохоор гадаад худалдааны асуудлыг их сайн мэддэг хүн байсан юм. Бид нар гадаадад томилолтоор явахдаа сайддаа явах ажлаа танилцуулдаг журамтай байлаа. Манай сайд сүүлдээ МАХН-ын ТХ-ны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, гадаад худалдааны асуудал эрхэлсэн нарийн бичгийн даргаар сонгогдоод олон жил ажилласан юм.

8 Манайх.

КЮ: Одоо таны хувийн амьдралын талаар ярилцмаар байна. Та хэдэн онд гэрлэсэн бэ?

ЮА: 1940 онд намайг Улаанбаатар хотод анх миний ах Цэдэнбал дагуулж ирсэн гэж би ярьсан шүү дээ. Би хотод ирээд ахын гэрт Монгол банкны хоёрдугаар давхарт амьдарч байлаа. Ах хөдөө их явдаг байлаа. Түүнийг хөдөө явсан хойгуур би ганцаараа л амьдардаг байлаа. Тэгж байх үедээ манай нутгийн Ө.Бадрах гэдэг айлаар би очдог болсон юм. Энэ Өлзийтийн Бадрах гуай бол яг манай нутгийнх, тэр усмаа яг манай багийн айл байсан юм. Ө.Бадрах гуай 1930-аад оны эхээр МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга байсан юм. Тэгээд сүүлдээ МАХН-ын дотор “зүүний алдаа

завхралыг гаргасан” гэдэг үндэслэлээр ажлаасаа халагдсан юм. Намайг нутагтаа хонь хариулж явахад Ө.Бадрах гуай их гоё машинтай нутагтаа ирж байсан юм. Би тэр үед анх удаа машин харсан юм. Ө.Бадрах гуайн ах дүү нар нь манайхтай их ойрхон нутагладаг байсан юм. Тэр нутагтаа ирээд ах, дүү нарынхаа гэрийн гадаа алаг хээтэй майхан барьчихсан байлаа. Би хүүхэд байсан болохоор машиныг нь үзэхээр тэдний хотонд очлоо. Би хамт хонь хариулдаг нэг найзтайгаа очсон юм. Бид хоёрт нэг зөөлхөн цагаан юм өглөө. Идэх юм байна гэдгийг нь ч мэдлээ. Тэгээд хоёулаа түүнийг идэж үзэхээр голын хөвөөнд очлоо. Тэгээд сайхан ногоон зүлгэн дээр суугаад нөгөө зүйлийг идэж үзлээ. Тэгтэл тэр огт давсгүй, нэг хачин амттай юм байна. Надтай хамт очсон найз маань “Энэ чинь давсгүй, ямар муухай амттай эд вэ?” гэснээ түүнийг хол шидчихлээ. Би жаахан идэх гэтэл муухай амтагдаад идэж болсонгүй. Тэгээд би бас хол шидчихлээ. Тэр үед бидэнд юу өгсөн юм бэ? Бүү мэд, Одоо бодоод байхад талх л өгсөн юм шиг байгаа юм. Тэр үед манай нутагт талх гэж огт мэддэггүй байлаа шүү дээ. 1938 онд Ө.Бадрах гуай “МАХН-ын дотор зүүний алдаа завхралыг гаргасан” гэдэг үндэслэлээр цаазлагдсан юм.

Би Монгол банкны хоёр давхаргт ахтайгаа хамт амьдарч байхдаа Ө.Бадрах гуайн гэрт очих үед заримдаа тэднийд нэг жаахан бор охин ирдэг байсан юм. Тэр бол Д.Элээ гэдэг хүнийн хүүхэд гэдгийг би тэр үед дуулсан юм. Энэ Д.Элээ гуай бол манай Увс аймгийн Наранбулаг сумын хүн юм. Тэр нэг үе Монголын Үйлдвэрчний Төв Зөвлөлийн дарга байсан хүн юм л даа. 1938 онд түүнийг улс төрийн хилс хэрэгт гүтгээд цаазалсан юм билээ. 1938 онд манай нутгийн С.Шижээ гэдэг хүн бас цаазлуулсан юм. С.Шижээ гуай ч бас л МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргын албыг хашиж байсан хүн шүү дээ.

Ө.Бадрах гуайн эхнэр, Д.Элээ гуайн эхнэрүүд их найз юм байж л дээ. Тэгээд Д.Элээ гуайн охин тэднийд ирдэг байж. Би техникумаа төгсөх гэж байх үедээ Ө.Бадрах гуайнд нэг удаа ирсэн юм. Тэгтэл тэднийд ирээд байдаг жаахан бор охин бүр том болчихсон Улсын төлөвлөгөөний комиссын нэр дээр ЗХУ-д сургуульд явахаар болсон тухай сонслоо. Тэгсэн Ө.Бадрах гуайн эхнэр: “Чи байн, байн Ленин клубт болдог бүжиг рүү гүйгээд байна шүү. Тэнд янз бүрийн хүн цугладаг юм. Чи тийшээ гүйж байхаар энэ хөөрхөн бор охинтой суух хэрэгтэй!” гэж байна шүү. Би эхнэртэйгээ тэгж суусан юм. Ингээд манайх одоо гурван охин, нэг хүүтэй айл болсон юм.

1938 онд Ө.Бадрах гуай, Д.Элээ гуай нарыг цаазалсан шүү дээ. Тэгээд эхнэрүүд нь их зовлон үзсэн юм билээ. Тэр үед цаазлагдсан хүмүүсийн бүх хөрөнгийг нь хураадаг байсан юм байна. Тэгээд тэд нар хөрөнгөө хураалгаад амьдрах гэргүй болсон юм байна л даа. Нэг удаа болсон

явдлуудыг маршал Х.Чойбалсанд хэлэх завшаан олджээ. Түүнтэй хуучин танил байсан юм байж. Тэгээд маршал Х.Чойбалсан нэг гэр өгсөн юм билээ. Ингээд одоогийн Багшийн их сургуулийн хойд талын хашаанд гэрээ бариад амьдарч эхэлсэн юм билээ. Тэр хоёр тэр үед нэг гэрт хамт амьдарч байсан юм шиг байгаа юм.

Би Улаанбаатар хотод техникумд сурч байхдаа зуныхаа амралтаар нутагтаа очдог байлаа. Намар сургуулийн хичээл эхлэхээр буцаад ирдэг байлаа. Намар ирэхдээ монгол дээлтэйгээ ирнэ шүү дээ. Тэр үед техникумд сурч байгаа хүүхдүүдэд улсаас хувцас өгдөг байлаа. Манай сургуулийн аж ахуйн эрхлэгч бидний дээлийг аваад, нэг шуудайд хийгээд складад хураачихдаг байлаа. Би хавар тэр хувцасаа эргүүлж аваад, шуудангийн машинд суугаад нутаг явдаг байсан юм.

Түүнээс хойш, 1950 онд манай ээж Улаанбаатарт ирсэн байх. Улаанбаатарт ирэхээсээ өмнө ээж манай нэг эгчтэй хамт амьдардаг байсан юм. Тэр эгчийн нөхөр нь нас бараад ээжтэй хамт амьдардаг болсон юм. Тэр хоёр хамт Улаанбаатарт ирсэн юм.

КЮ: Танай ээж Улаанбаатарт ирээд хаана амьдарч байсан юм бэ?

ЮА: Ээж ахын байрны ар талд монгол гэрт амьдарч байсан юм. Тэр үед ах эхнэр авсан байлаа. Ахын байр их том хашаатай байсан юм. Бас тусгай харуул, хамгаалалттай байлаа. Тэр хашаа нь хойд талдаа нэг жижигхэн хаалгатай байсан юм. Урд талдаа бол их том хаалгатай л даа. Тэнд нь хамгаалалтын цэрэг олонтой байсан юм. Бид нар ээж дээрээ ирэх хэрэг гарвал эхлээд ахын хамгаалалтын алба руу утсаар яриад очих цагаа хэлж зөвшөөрөл авдаг байлаа. Манай ээж бүх насаараа монгол гэртээ амьдарсан болохоор байшинд ердөө амьдарч чаддаггүй байсан юм. Ээж “Байшинд агааргүй, бүгчим байна! Бас модон шал нь их дуутай байна!” гэж хэлдэг юм.

Манай ах байнгын маш их ажилтай байлаа шүү дээ. Өөрөө бас их ном уншдаг байлаа. Шөнийн 3-4 цагаас өмнө ерөөсөө унтдаггүй байсан юм. Тэгээд өглөө эрт босно шүү дээ. Манай ах бүх зүйлээ орос хэл дээр бичдэг байсан юм. Түүнийг нь МАХН-ын ТХ-ны орчуулагч нар монгол хэл рүү орчуулдаг байлаа. Монгол хэл рүү орчуулсны дараа өөрөө уншиж үздэг байсан юм. Би бас нарийн сайн мэдэхгүй. Түүний комиссарууд нь тэгж ярьдаг байсан юм.

Түүний эхнэр нь утсаар биднийг хааяа дууддаг байлаа. Тэдний гэрт кино гардаг байлаа. Тэгээд ахын эхнэр “Манайд ирж кино үз!” гэж биднийг дууддаг юм.

Бид нар ахаасаа гуйдаг нэг юм байсан юм. Энэ бол машин юм л даа.

Хүүхдийн бие муудсан үед эмнэлэг явах хэрэг гарна шүү дээ. Тийм үед манай ах машин өгч бидэнд тусалдаг байлаа. Надаас хүмүүс “Чи ахаасаа мөнгө их авч байсан уу?” гэж их асуудаг юм. Манай ах мөнгөтэй байсан юм уу? Үгүй юм уу? Бүү мэд.

Ахын эхнэр нь ажил хийдэггүй байсан болохоор ганц ахын цалингаар амьдарч байсан айл шүү дээ. Хүмүүс ийм л юм надаас асуугаад байна шүү дээ. Би хүмүүст “Би ахаасаа хааяа эмнэлэг явахад хэрэглэх машин л гуйдаг байсан!” гэж хэлдэг байлаа. Миний үгэнд үнэмшдэг юм уу? Үгүй юм уу? Бүү мэд Хожим манай ахын эхнэр нь Хүүхдийн төлөө фондын дарга болсон юм. Тэгээд цалин авдаг болсон байх. Манай ахын эхнэр тэр орос авгай их ажил хийсэн хүн юм шүү. 1974 онд Зөвлөлт Холбоот Улсын Коммунист Нам (ЗХУКН)-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Л.И.Брежневийг Монголд айлчлах үеэр “Гэрлэх ёслолын ордон”-г Улаанбаатарт ЗХУ-ын хөрөнгөөр бариулах зөвшөөрөл авчихсан юм. Бас хүүхдийн цэцэрлэг олныг бариулсан юм шүү дээ.

9 Бэргэн эгч А.И. Филатова.

КЮ: Та ахынхаа эхнэр А.И.Филатова гуайтай анх хэзээ уулзсан юм бэ?

ЮА: Би ЗХУ-д сурч байсан шүү дээ. Тэр үед уулзсан юм. Тэр үед манай ах анхдугаар таван жилийн төлөвлөгөөг боловсруулах зорилгоор Москвад ирсэн байлаа. Тэр Москвад ирээд бараг таван сар болсон байх. Би хааяа түүний буусан Москвагийн “Метрополь” зочид буудалд очиж түүнтэй уулздаг байлаа.

Нэг орой ахын комиссар нь над руу утасдаад “Өнөөдөр орой ахтайгаа цуг нэг айлд очиж хоол иднэ шүү!” гэж байна. Тэгж байтал И.В.Важнов гэдэг орос хүнээс бас утас ирлээ. Тэр ч мөн л энэ тухай ярьж байна. Орой нь би ахын комиссарыг дагаад нэг орос айлд очлоо. Тэр айлынх зочид буудлаас их ойрхон юм.

Тэнд надтай утсаар ярьсан И.В.Важнов гуай оросын цэргийн нэг хурандаагийн хамт байж байлаа. Бас нэг орос эмэгтэй сууж байна. Тэд нарын эсрэг талд хоёр залуухан орос хүүхэн сууж байна. Гаднаас орж ирсэн бид нар сул сандлууд дээр нь суулаа. Ахын комиссар намайг тэдэнтэй танилцуулж байна. Би нэрээ хэлээд бүгдтэй нь гар барилаа. Тэгээд ойр зуурын юм яриад байж байтал удалгүй гаднаас манай ах ороод ирлээ. Ингээд бүгдээрээ нэг ширээ тойрч суугаад оройн хоол идлээ.

Тэгээд би тэндээс шууд л сургуулийнхаа байр руу буцлаа. Бидэнтэй хамт хоол идсэн хоёр залуухан орос хүүхний нэг нь манай бэргэн эгч болох гэж байсан юм байж. Тэнд байсан гурван эмэгтэй бол төрсөн эгч дүү гурав

юм байж л дээ. Тэнд байсан цэргийн хурандаа нь тэр гурвын хамгийн том эгчийн нөхөр юм байж. Тэр хурандаа, И.В.Важнов гуай хоёр найз юм байж. Тэр хоёр хамтдаа Кремльд ажиллаж байсан юм байж. И.В.Важнов гуай бол МАХН-ын зөвлөхөөр Монголд ажиллаж байсан хүн юм шүү дээ. Тэр хүн И.В.Сталинтай байнга уулздаг байж. И.В.Важнов гэдэг энэ орос хүн манай ах, бэргэн эгч хоёрын гэрлэх асуудлыг зохион байгуулсан юм шиг байгаа юм. Ах надад энэ талаар юу ч яриагүй л дээ. Би энэ тухай ахын комиссаруудаас нь хожим сонсож, мэдсэн юм. Би ингэж анх удаа бэргэн эгчээ харсан юм. 1947 онд манай бэргэн эгч Улаанбаатарт ирсэн юм.

КЮ: Та нар ахынхаа гэрт очдог байсан уу?

ЮА: Бид нар ахын гэрт нь очдог байсан юм шүү. Манай бэргэн эгч, эхнэр бид хоёрыг “Манайд ирж кино үз!” гэж дууддаг байлаа. Тэнд янз бүрийн л кино үздэг байлаа. Голдуу орос кино үзнэ дээ. Хөдөө аж ахуй, анагаах ухааны тухай кино бас үздэг байсан юм.

Манай гэр одоогийн офицеруудын ордны урд талд их удсан юм. Тэнд Хоршоодын холбооны орон сууц, бас ажлын байр нь байлаа. Тэгээд сүүлд би Гадаад худалдааны яаманд ажиллах болсон үеэс эхлээд манайх хотын төв рүү нүүж ирсэн юм. Манай ахынх хоёр хүүхэдтэй байсан юм. Том хүүг нь Владислав, бага хүүг нь Зориг гэдэг юм. Энэ хоёрын ах нь дөнгөж төрөөд хүн болж чадалгүй нас барсан юм. Одоо Ц.Зориг хүү Москвад амьдарч байна. Бага байхдаа тэр үе, үе манайд гүйгээд ирдэг байлаа. Ц.Зориг одоо хааяа Улаанбаатарт ирдэг юм. 1993 онд Владислав хүү нь нас барсан юм.

КЮ: Одоо А. Буянтөгс (Аюуш гуайн бага охин-ред.) жаахан ярих уу?

А.Буянтөгс: Манай аав Унгарт ажиллахаар явахад би Улаанбаатарт эмээ, өвөө хоёртойгоо үлдсэн юм. Тэр үед би аавын ахынд байнга очдог байсан юм. Тэдний гэрт л байсан даа. Яагаад гэвэл манай аавын ахынх эмэгтэй хүүхэдгүй айл шүү дээ. Тэгээд надад өөрийн хүүхэд шигээ л ханддаг байсан юм. Надад их юм зааж өгдөг байж билээ.

1984 оноос хойш манай аавын ах нь гэр бүлийнхээ хамт Москвад амьдрах боллоо. Тэр цагаас хойш би уулзаагүй их удсан юм л даа. 2001 оны 8-р сард би аспирантурт суралцахаар Москвад очлоо. Тэр үед би түүнтэй дахин уулзсан юм. Тэр намайг очиход их баярлаж байсан.

И Л: Би түүний хүү Ц.Зоригийн бичсэн “Сүүлчийн долоон жил” нэртэй дурсамжийн номыг уншиж үзсэн юм. Тэр номонд Ц.Зориг: “Аавыг албан

тушаалаас нь огцруулсан явдал бол цэвэр хуйвалдаан байсан. 1984 оны 7-р сарын сүүлчээр аав, ээж бид гурав ЗХУ-д амрахаар очсон. Манай гэр бүлийнхэн олон жил тэнд амарч байсан. Энэ удаа Монголоос явахад аавын бие эрүүл, саруул, ямар ч өвчний шинж тэмдэг мэдэгдээгүй. Гэтэл ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хороо (Комитет Государственной Безопасности КГБ–ред.) тэднийг Москвад шууд гэрийн хорионд оруулсан. Кремлийн эмч нар “Аавын чинь бие муу байна! Тэр ажил хийж болохгүй! Энд түүнийг эмчлэх шаардлагатай!” гэж хэлсэн. Гэвч тэд нар өвчний оношийг тодорхой тайлбарлаж чадахгүй байсан. Тэднийг Москвад гэрийн хорионд байхад МАХН-ын ТХ-ны 8-р бүгд хурал хуралдаж, аавыг бүх албан тушаалаас нь огцруулсан!” гэсэн утгатай зүйлүүдийг бичсэн байна билээ. Та энэ талаар юу хэлэх вэ?

ЮА: Тийм яриануудыг би сонсож байсан. Тэгж ярьдаг юм. Тэр хурал болохоос өмнө би ахтай уулзаж байсан. Манай ах надтай их юм ярьдаггүй байсан юм шүү дээ. Хааяа миний ажил ямар байгааг асуудаг байсан. Ондоо юм огт ярихгүй шүү дээ. Ер нь манай ах бол их дуугүй хүн байсан юм. Ярихдаа их дуртай хүн байдаг шүү дээ. Манай ах бол тийм биш. Ерөөсөө ярианд дуртай биш хүн байсан юм. Түүнээс хүн юм асуувал хариулаад хэлээд өгнө. Өөрөө яриа санаачлаад, яриа өдөөд, яриад байх нь их ховор. Ялангуяа ах дүү нартаа улс төр, улс орны байдал, өөрийн ажил төрлийн талаар ерөөсөө ярихгүй шүү дээ. Бид нарыг огт тоохгүй. Тийм сэдвээр бол тэр өөрийнхөө зиндааны хүмүүстэй л ярина шүү дээ. Бидэнтэй тийм сэдвээр огт ярихгүй. Харин ном унших маш их дуртай хүн байсан юм. Нэг ном уншаад эхэлбэл дуусгаж байж л сална шүү дээ.

Түүнийг нас барахын өмнөхөн манай бэргэн эгч намайг дуудсан юм. Тэр үед би Болгарт суугаа Элчин сайдан яаманд худалдааны төлөөлөгчийн ажил хийж байсан. Би Москвад очиж ахтайгаа уулзсан юм. Надтай уулзахад түүний бие үнэхээр тааруухан байсан шүү. Монголчууд өөх тостой зүйл хүнсэндээ их хэрэглэдэг шүү дээ. Тийм учир манайд элэг цөсний өвчин их байдаг юм. Ахад энэ чиглэлийн өвчин илэрсэн юм шиг байгаа юм. Би хэд хоног эмнэлэгт ахынхаа дэргэд байсан.

Өглөө 11 цагийн орчим нэг тариагаар түүнийг тарьдаг байсан юм. Чухам ямар нэртэй тариа байсныг би мэдэхгүй. Тэр тариа л түүнд сайн таардаггүй юм шиг надад санагдаад байсан юм. Тэр тариагаар тариулсны дараа л бие нь нэг л өөр болчихоод байх шиг байсан юм. “Зарим зүйлийг мартаад байна уу даа?” гэж надад санагдаад байсан. Ер нь бие нь муу, хэвтэрт байгаа хүн эрүүл хүн шиг байж чадахгүй л дээ. Тэгээд ч нас нь нилээд өндөр болсон байсан шүү дээ.

Манай ах ер нь бол их ой сайтай хүн байсан гэж би боддог юм.

Тэр ЗХУ-ын 74 төрлийн хэвлэлийг захиалаад уншдаг байлаа. Уншсан бүх мариалынхаа хэрэгтэй газар нь улаан, ногоон өнгийн харандаагаар зураад, захад нь тэмдэглэл хийдэг байсан юм. Тэгээд комиссарууддаа хэдэн оны, ямар сэтгүүлийн, хэд дэхь дугаарт ямар материал байгааг бүгдийг нь цээжээрээ хэлээд, “Тэр материалыг аваад ир!” гэж даалгадаг байсан юм. Би ийм яриаг комиссаруудаас нь сонссож байсан. Тэр гэртээ маш сайхан номын сантай байсан юм. Гадаад орнуудад сууж байгаа манай Элчин сайдын яамаар дамжуулаад маш сайн номнуудыг тэр цуглуулж чадсан юм.

КЮ: Тэр номын сан одоо хаана байна вэ?

ЮА: Ахын номын сан одоо байхгүй. Зарим номыг нь Улсын төв номын санд өгсөн юм уу? Үгүй юм уу? Бүү мэд Түүнийг бүх албан тушаалаас нь огцруулсны дараа байранд байсан эд хогшлуудыг нь тараачихсан юм шүү дээ. Чухам ямар байгууллагын шийдвэрээр ийм ажлыг хийснийг би мэдэхгүй. Монгол улсын төрийн тэргүүн байсан хүний өдөр дутам хэрэглэж байсан эд юмсыг тарааж, үрэн таран хийсэн явдал бол их хариуцлагагүй, маш харамсалтай хэрэг болсон юм. Манай ахын өөрөө бичсэн өдрийн тэмдэглэлүүд, янз бүрийн үед шагнуулсан шагналын тэмдэгнүүд, газрын зурагнууд, гал тогооны хэрэглэлүүдийг нь Улсын прокурорын газар хурааж авсан сураг байсан.

Харин түүний шагнуулсан төрийн одон медалууд нь хаана байсан юм бэ? Мэдэхгүй. Манай ахад Монгол хүмүүсийн өгсөн бэлэг дурсгалын зүйлүүд ч их байсан юм. Одоо тэд нар хаана байгаа юм бэ? Бүү мэд Манай ахад маш олон буу байсан юм. Ах бол ан хийдэг хүн байгаагүй юм. Гэхдээ гадаадын хүмүүс ахтай уулзахдаа буу бэлэглэдэг байсан юм билээ.

Манай ах Оросын цэргийн маш олон генералтай хувийн сайн танилууд байсан юм. Түүнийг Москвад амьдарч байхад нь тэд нараас байнга утас ирдэг байсан юм билээ. Манай ах 1939 оны Халх голын дайнд дэслэгч генерал цолтой орж байсан юм. Хожим маршал цолтой болсон хүн юм шүү дээ. Ахын байранд байсан буунуудыг нь Дотоод яам хурааж авсан юм билээ. Хожим музейд шилжүүлж өгсөн байж магадгүй. 1984 онд хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 8-р бүгд хурлын тухай тэр надтай нэг ч удаа ярьж байгаагүй.

И Л: Таныг Гадаад худалдааны яаманд ажиллаж байхад гадаад худалдааны алдагдлын тухай ярьдаг байсан уу?

ЮА: Гадаад худалдааны алдагдал гэж байсан юм. Гадаад худалдааны

шугамаар өгсөн, авсан зүйлүүдийн үнийн зөрөө гардаг байсан юм. Манайх өөрийн бараа, бүтээгдэхүүнээ өгөөд, оронд нь өөрт хэрэгтэй бараа бүтээгдэхүүн авна шүү дээ. Ийм үед үнийн зөрүү гардаг юм. Энэ бүхнээс гадаад худалдааны алдагдал гардаг юм. Дэлхийн зах зээл дээр боловсруулсан бэлэн бүтээгдэхүүн гаргавал ашиг ихтэй байдаг юм. Тухайлбал ямааны ноолуурыг түүхийгээр, ноолуур чигээр нь гаргах, ямааны ноолуураар цамц хийгээд гаргах хоёрт маш их ялгаа байдаг юм. Манай улс ийм үйлдвэрийн аргаар хийсэн бэлэн бүтээгдэхүүн гаргахын төлөө их хичээж байсан юм. ЗХУ бол манайхаас малын гаралтай түүхий эдийг авдаг гол орон байлаа шүү дээ.

Гадаад худалдааны яаманд үнийн хэлтэс гэсэн нэртэй нэг хэлтэс ажиллаж байсан юм. Тэнд дэлхийн зах зээлийн үнийн өөрчлөлтийн тухай мэдээллийг цаг тухайд нь авдаг байлаа. Монгол улс өргөн хэрэглээнийхээ бараг бүх барааг ЗХУ-аас авдаг байлаа. Энэ бүгдийг Монгол улс шууд мөнгийг нь төлөөд л авч байсан юм шүү дээ. ЗХУ бол манай гадаад эдийн засгийн гол түнш байлаа.

Үйлдвэр барих, зам тавих зэрэг томоохон хөрөнгө оруулалт шаардсан ажлуудад манай улс ЗХУ-аас зээл авч байсан байх. Бид ЗХУ-д мал экспортоор гаргаж байсан юм. Малыг амьдаар нь гаргахад алдагдалтай байдаг юм. Малыг гол нь Хатгалын боомтоор гаргаж байлаа. ЗХУ манайхаас амьд мал авахдаа нилээд хатуу шаардлага тавьдаг байсан юм. Малын халдварт өвчин гарсан тохиолдолд мал авахаа бүрэн зогсооно шүү дээ. Заримдаа халдварт өвчин биш байсан ч ганц нэг мал хөнгөн өвчин туссан бол авахгүй байх тохиолдол их гардаг юм. Манай дамжлаг баазуудад Хөдөө Аж Ахуй (ХАА)-н яамны малын эмч нар ажилладаг байлаа. Тэд нар малын эрүүл мэндийн талаар ЗХУ-ын талд танилцуулдаг юм. Мал хүлээж авч байгаа ЗХУ-ын талын мэргэжилтнүүдтэй ярьж зохицох асуудал их гардаг байлаа.

Би олон удаа Хатгалын боомтод очиж, оросуудтай олон асуудлыг зохицуулж байлаа. Манай Гадаад худалдааны яаманд Д.Ганжууржав, С.Цагаандорж, Б.Цэрэндэндэв нарын сайн ажилтнууд байсан юм. Тэд нар бол орос хүнтэй амархан ойлголцдог, ажлаа сайн мэддэг, туршлагатай хүмүүс байлаа. Гол нь ой тогтоомж сайтай, гүйлгээ ухаантай хүмүүс байсан юм. Эд нар бол Өвөрхангай, Архангай хавийн төв халх нутгийн хүмүүс юм.

Гадаадаас худалдаж авсан бараа бүтээгдэхүүнийг дотоодын зах зээл дээр зарах үнийг Үнэ, стандартын улсын хорооноос тогтоодог юм. Тэр үед бараа бүтээгдэхүүний үнэ тогтвортой байсан шүү дээ. Нэг төрлийн барааны үнэ он удаан жилээр ч өөрчлөгдөхгүй байх явдал байсан юм. Шинэ бараа бүтээгдэхүүнд шинээр үнийг нь тогтоож өгдөг байлаа.

Социалист орнууд бараа бүтээгдэхүүндээ улсаас хатуу үнэ тогтоож өгдөг учраас тэдэнтэй худалдаа хийхэд хялбар байдаг юм. Харин хөрөнгөтөн орнуудтай худалдаа хийхэд бараа бүтээгдэхүүн нэг бүрийн авах үнийг ярьж тохиролцоно шүү дээ. Их төвөгтэй ажил шүү.

Монгол улс гадаад орнуудтай худалдаа хийхэд тээврийн асуудал их хүнд байдаг юм. Монгол улсад гадаад усан замын тээвэр байхгүй. Гадаадаас авч байгаа бүх бараа бүтээгдэхүүнийг төмөр зам, эсвэл онгоцоор тээвэрлэдэг юм. Европын орнуудаас бараа тээвэрлэхэд Сибирийн төмөр замыг ашиглах хэрэгтэй болдог юм. Маш урт замыг туулж Монголд орж ирдэг юм. Бид ЗХУ-д төмөр зам ашигласны төлбөрийг төлнө шүү дээ. Овор багатай, хөнгөн зүйлүүдийг бол онгоцоор тээвэрлэж болдог юм. Онгоцоор хийж байгаа бүх тээвэр Москвагаар дамждаг байлаа.

КЮ: За, бидний өнөөдрийн яриа өндөрлөх дөхөж байна. Үлдэж байгаа богинохон хугацаанд танд өөрт чинь нэмж хэлэх үг байна уу?

ЮА: За, би өөрийн хийж явсан ажлынхаа талаар та бүхэнд ярилаа. Та бүхэн хэрэгтэй гэж үзсэн зүйлүүдээ авна биз дээ. Өөр нэмж хэлэх юм санаанд орж ирэхгүй байна шүү.

КЮ: За, сонирхолтой яриа ярьж өгсөн танд баярлалаа.